Bergenposten.

NR.1 februar 2011 14. ÅRGANG

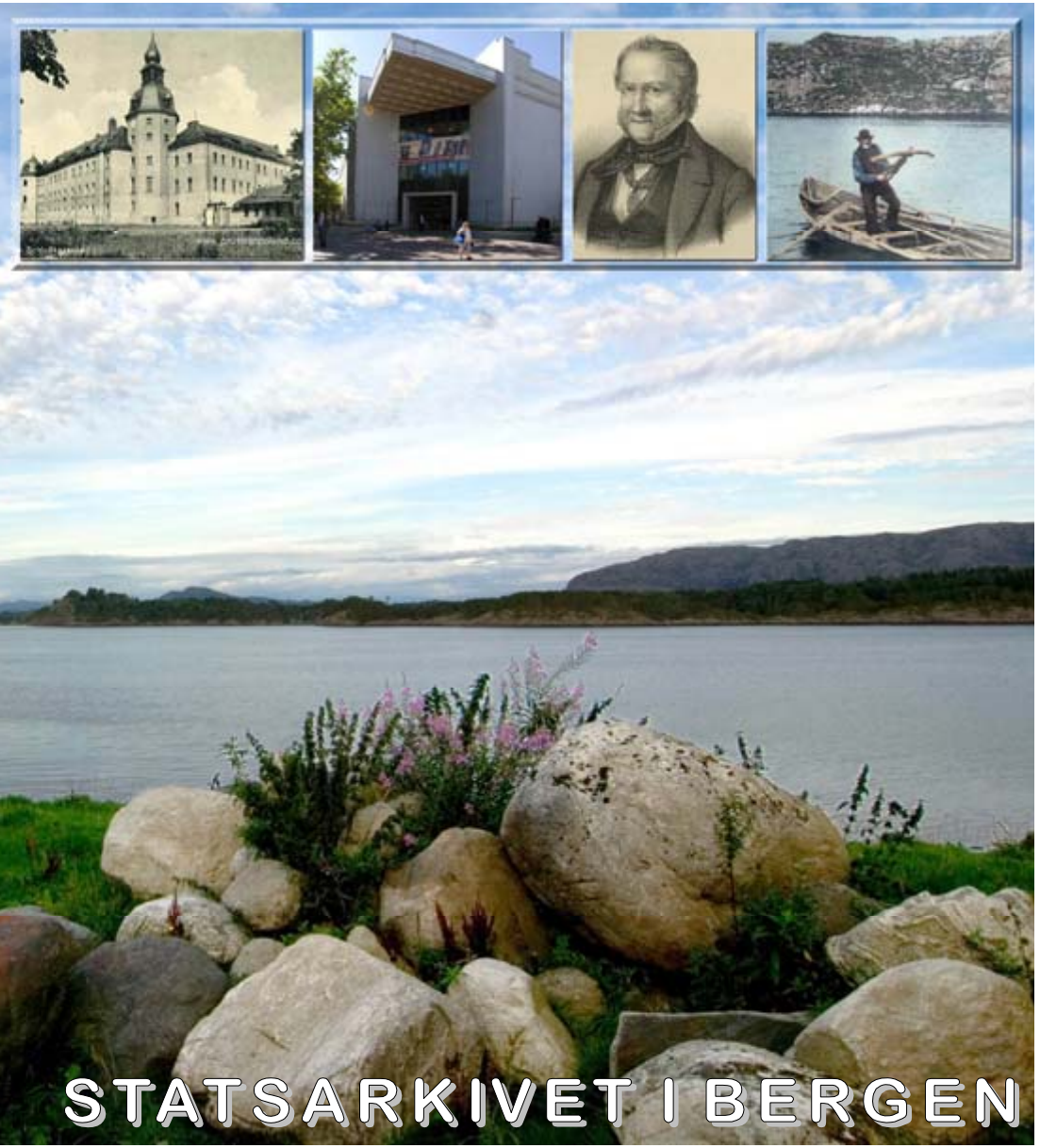

Bergensposten er en publikasjon som har vært utgitt av Statsarkivet i Bergen siden 1998. Dette er det 27. heftet i rekken.

Ansvarlig redaktør: Yngve Nedrebø
Ansvarlig for utforming: Tom Myrvold
Trykk: Statsarkivet i Bergen
Opplag: ca. 1000
Redaksjon avsluttet: 30. januar 2011
Forsiden: Utsikt fra Herdla august 2009, foto: Bente Nedrebø. Utforming: Tom Myrvold

T.v. Herdla august 2009. Utsikt fra Herdla. Forsidebildet bygger på dette originalfotoet. Foto: Bente Nedrebø.

T.v. Statsarkivet i Bergen i januar 2011. På den vestlige delen av det nye magasinbygget ble dekket støpt før jul, mens arbeidet med den østlige delen fortsatt pågår. Bak i bildet reiser det nye odontologibygget seg. Foto: Tom Myrvold.

ISSN 1501-4436

Bergensposten.

Innhold

Fra redaktøren 2

Kjetil Ørbeck Smitt:
Flukten fra Küstrin Slott 5

Gunnar A. Skadberg:
Rogalendinger på Herdla 11

Arne Kalland:
Striden om hvalfangsten i Telavåg 20

Christian Brun Larsen:
Overlærer Sagen 37

Kristian Strømme:
Anmeldelse av notarialprotokollen 47

Kristian Strømme:
Besøk ved Family History Library i Salt Lake City 51

Yngve Nedrebø:
Nybygg og kunstnerisk utsmykking..... 55

Fra redaktøren:

For 27. gang presenterer vi et nummer av Bergensposten. Vi håper stoffet skal falle i lesernes smak, og mener vi også denne gangen serverer en variert meny!

Kjetil Smitt har hentet fram historien om sin dødsdømte onkel Odd Solem (1906-1983) og hans deltakelse i den fantastiske flukten fra slottet, festningen og fangeleiren Küstrin i Brandenburg i slutten av januar 1945. Den framrykkende Røde Arme var i ferd med å knuse all motstand, og nærmet seg raskt Küstrin ved Oder. Foran armeen ble det drevet en strøm av flytninger. Det spesielle med gruppen Odd Solem tilhørte var at de fleste av fangene hadde fått dødsdommer eller satt som gisler, og på flukten vestover fikk de også Hitlers og Himmlers henrettelsesstyrker i hælene.

Ansvarlig for fangene fra Küstrin stod den særdeles uortodokse fangevokteren major Fritz Leussing. Hans samarbeid med general Hans Speidel fikk stor betydning for gjennomføringen av flukten. General Speidel hadde tilhørte kjernen av høyere tyske offiserer som hadde planlagt attentatet mot Hitler sommeren 1944. Av alle attentatmennene ble general Speidel den eneste som overlevde krigen. Etter krigen fikk han et professorat i historie, før han i 1956 kom tilbake som general, og ble satt til å lede NATO-kommandoen. Takket være en kombinasjon av flaks og frekk kreativitet maktet Leussing og Speidel å ta med seg alle fangene fra Küstrin trygt til Paris.

Odd Solem var sammen med oberst Gabriel Lund og Konrad Rendedal blitt arrestert i juni 1940, og de tre ble ved tysk krigsrett 28. august 1940 dømt til døden for spionasje til fordel for norske militære styrker under kampene etter invasjonen i april 1940. I samme sak ble politivaktmester Erling Staff, også han fra Bergen, dømt til fem års fengsel. Dødsdommene ble senere omgjort til festningsarbeid, og Rendedal, Solem og Staff ble i 1941 sendt til Germersheim i Tyskland. Mot slutten av 1944 ble Rendedal og Solem overført til «Wehrmachtshaftanstalten» i Küstrin.

Gunnar A. Skadberg er lokalhistoriker og forfatter i Stavanger, men har også interessert seg for utflyttede rogalendinger, og har tidligere skrevet for Bergenspostens lesere om kretsen rundt Hans Nielsen Hauge i Bergen. Denne gangen er det Herdla og eierne der som er tema for artikkelen hans.

Arne Kalland er utflyttet bergenser og sosialantropolog med omfattende feltstudi-

er i japanske fiskerlandsbyer bak seg. Han har publisert en lang rekke bøker og artikler om hvalfangst, økologi og naturressurser. Han interesserer seg også for hvalfangsten på kysten av Norge, og skriver her om striden rundt hvalfangsten i Telavåg i 1870-årene, der gamle rettigheter og hevdvunne prinsipper var gjenstand for tvist og ble satt under rettslig vurdering.

Christian Brun Larsen har tidligere publisert artikler i Bergensposten fra sitt arbeid med historiene om Ole Bull. Denne gangen er det Ole Bulls lærer, den bergenske forfatteren og pedagogen Lyder Sagen (1777-1850), han har samlet og presenterer stoff om.

Kristian Strømme har levert to bidrag til denne utgaven av Bergensposten. Han har undersøkt notarialprotokollene for å se på hva de kan by på av interessant informasjon, og han forteller om sine inntrykk og tanker etter å ha besøkt Family History Library i Salt Lake City.

Byggesaken ved Statsarkivet i Bergen går fortsatt raskt framover. Dekket over mesteparten av det nye magasinbygget kom på plass før jul. Konkurransen om kunstnerisk utsmykking er avgjort, og rivingen av mellombygget fra 1993 er kommet i gang.

Vi takker bidragsyterne for stoffet, og vi takker Bergen byarkiv, Oddvar Søreide, Bente Nedrebø og Kristian Strømme for å ha stilt fotografier til rådighet for denne utgaven.

Neste nummer av Bergensposten kommer i juni 2011.

Yngve Nedrebø

Küstrin slott like før andre verdenskrig.

Küstrin etter å være erobret av russiske styrker seinvinteren 1945.

Kjetil Ørbeck Smitt:
Flukten fra Küstrin Slott

20. juli 1944 ble Adolf Hitler utsatt for et attentatforsøk. Han overlevde, og de ansvarlige og mange Hitler trodde kunne være blant de ansvarlige, ble raskt oppsporet og arresterte. Blant disse var mange av de fremste offiserene i Tyskland. Det ble en voldsom utrenskning.

Generalfeltmarskalkene von Kluge og Rommel tok gift, general von Stülpnagel ble hengt.

General Hans Speidel (1897-1984) var imidlertid hele tiden på høyde med situasjonen, ved sin uskyldige og vennlige væremåte. Dette var ikke Gestapo voksne nok for, og general Speidel var den eneste fra attentatmennenes indre sirkel som overlevde. Etter tre og en halv måned gav etterforskerne opp sine forsøk på å beholde den strie gjesten i Gestapokjelleren i Berlin - Prinz Albrecht Strasse.

Speidel ble så overført til Küstrin festning, et improvisert «generalfengsel» («Wehrmachtshaftanstalt»), hvis kommandant major Fritz Leussing også lot seg påvirke av sjarmen til sin nye fange.

Leussing uttalte siden:

> *«Da generalløytnant Speidel i desember 1944 kom til Küstrin, hadde jeg følelsen at jeg kunne ha ubegrenset tillit til denne mann. Og har i løpet av tiden hatt verdifullt medhold av Speidel i alle ting. Han har et klokt hode, er en kjølig regner, og en utmerket mann».*

Under regi av denne major Leussing, var der 40 fanger, mange av disse var «sippenhaftfanger», dvs. gisler på vegne av familier som var kommet i unåde av SS. Mange av disse var reservebefal, og blant dem var:

-Generalmajor von Stülpnagel, fetter til den henrettede militærbefalshaveren

-Oberstløytnant Fellgiebel, bror til nyhetsgeneralen

-Oberstløytnant von Kluge, sønn av generalfeltmarskalken

-Major Hoepner, sønn av generalobersten

-Kaptein Paulus, sønn av Stalingradfeltmarskalken

Blant generalene som satt i Küstrin var også Theodor Groppe (1882-1973), som med alle midler forhindret Himmlers ordre om utryddelse av jøder. Ble degradert høsten 1941 og etter det mislykkete attentatet på Hitler, fengslet i Küstrin. Himmler forlangte ham henrettet, men så lenge han var under major Leussings vinger, ble det forhindret.

Generalløytnant Jonkheer Willem Röell (1873-1958) – øverstkommanderende for den hollanske armè - ga denne prominente festningen et internasjonalt preg,

Odd Solem og Konrad Rendedal i klosterhagen i Germersheim. Foto fra Inga Bentungs album, Bergen byarkiv.

Röell skrev senere: Leussing var en kommandant det overhode ikke finnes make til. Han holdt seg ikke til forskriftene, som forbød alt. Han samlet sammen penger for å kjøpe ekstra føde, og han tillot fangene å høre de fiendtlige radiosendinger.

Foruten de overnevnte tyske offiserer, var der og to norske fanger: lege Odd Solem (1906-1983), Fana og handelsmann Konrad Rendedal (1914-1997), Bergen. De var de første av fire nordmenn som på forsommeren 1940 ble satt i fengsel og siden dømt til døden

Erling Staff, Odd Solem og Konrad Rendedal i klosterhagen i Germersheim. Foto fra Inga Bentungs album, Bergen byarkiv.

for spionasje etter at de hadde vært delaktig i informasjon og utstyr som skulle videre til general Steffens på Voss.

Etter fengselsopphold i Bergen ble fangene overført til Oslo - Møllergata - hvor de satt inntil dødsdommen. Denne dødsdommen ble siden omgjort til Festningsarrest og i april 1941 ble de sendt til Germersheim Festning ved Rhinen.

Sannsynligvis hadde den tyske meteorolog Ludwig Weickmann – venn av den kjente bergenske meteorolog Vilhelm Bjerknes - æren for omgjørelse av dødsstraffen til festningsarrest - da Weickmann hadde kontakter innad i den øverste tyske stab.

I festningsarrest hadde fangene det etter forholdene fritt. De kunne ferdes ute i byen, og noen kunne at på til utøve sin profesjon.

I oktober 1944 ble det slutt med fangeoppholdet i Germersheim Festning, og de to norske fangene ble så overført til

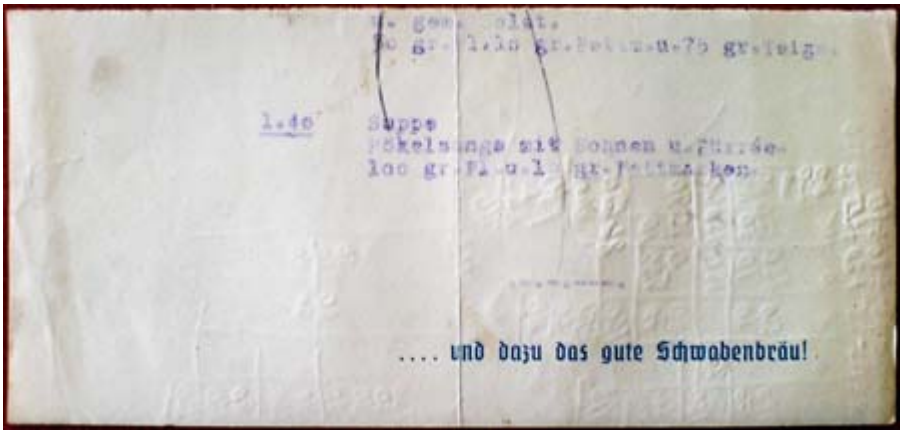

Spiseseddel fra Germersheim

Lege Odd Solem (1906-1983)

Küstrin Slott, der de sonet sammen med blant annet overnevnte offiserer.

Major Leussing hadde kommando over 50 vaktsoldater - artillerister - tilhørende avdelingen som tidligere hadde vært under hans kommando i øst. Disse soldatene så opp til majoren, og skulle sikre festningen mot overraskende angrep uten i fra.

Slottet Küstrin lå i midten av byen. Salene hadde dobbelte lærovertrukne dører, og bak disse debatterte kommandanten den tapte krig med sine fanger med vin og sigarer.

Leussings liberale sinn ble allment kjent i Berlin. I begynnelsen av januar 1945 dukket det opp en undersøkelseskommisjon på Küstrin Slott.- En SS-general fra Rikssikkerhetshovedkontoret, en oberstløytnant fra Wehrmachts overkommando, og en rådgiver fra Rikskrigsretten.

Under inspeksjonen på slottet ville SS-generalen vite når major Leussing egentlig ble medlem av Paritet.

Leussing: «Ennå ikke».

Det ble klart at kommandanten måtte avløses. En annen fare truet også fangene. Den russiske armè som stormet frem mot elven Oder – rett mot

Küstrin.

Speidel og Leussing diskuterte hvorledes man skulle komme ut av dette dobbelte dilemma. Til slutt var det Speidel som kom med forslaget: Reise med hele belegget - vaktsoldatene og fangene – rundt Berlin og til Wittenberg, der en venn av Leussing drev et hotell.

Til de øvrige fangene opplyste de:

«Enten bli skutt eller våge flukten».

Leussing fikk under kaoset ved den russiske fremrykking, tak i to lastebiler. Natten fra 30. til 31. januar startet reisen. Kontrollene foregikk uten problem. Leussing viste frem «Marsjpapirene» under nesen til feltsoldaten som skulle kontrollere alt vest for Oder.

Reservemajor Leussing, som var utdannet detektiv, uttalte siden:.

«Speidel og jeg hadde fabrikkert disse marsjpapirer. De var som vanlig skrevet med maskin. Tjenesteseglet hadde jeg kunstferdig dreid litt på papiret, så det ikke mer var gjenkjennelig hvilke tjenestested som hadde avstemplet ordren. Speidel signerte marsjordren som sjef for generalstaben.»

Morgenen den 31. januar stoppet det motoriserte fengselet foran «Wittenberger Hof».

Hotellvert Kuckenberg - som var innviet i dette av Leussing og Speidel – lot alle rommene bli oppvarmet.

Som langvarig kvarter var ikke hotellet egnet. Leussing ville ikke sette hotellverten i fare, og Speidel likte heller ikke sitt bekjentskap med den Würtembergske NS-Innenriksminister, som under Speidels parisertid hadde vært sjef for den sivile forvaltningsstab ved militærbefalet i Frankrike.

«Der smarte General» Hans Speidel (1897-1984). Sjef for Natokommandoen 1957-1963. Foto fra Wikipedia

Leussing uttalte:

«Jeg anvendte nå akkurat samme metode som var vanlig till SS-typene. Speidel var enig i min plan: I oppdrag av Reichsführer Himmler krevde jeg telefonisk av Riksbanens administrasjon i Halle to hurtigtogvogner. Jeg gjorde Overregjeringsrådet på andre ende av telefonen oppmerksom på at Reichsführer

ville oppfatte det som sabotasje, dersom de to vognene ikke ble tilbudt min spesialkommando.»

Vognene kom. De ble koplet til det planlagte hurtigtoget til Halle.

Etter noen dager nådde Leussings spesialkommando Ludwigsburg i Schwaben, som i sin tid hadde vært Speidels garnisonsby. Men i Ludwigsburg fantes det ikke noe skjulested, og reisen gikk så videre til Oberstenfeld i Bottwardalen. Der fikk de tilbud om opphold i et kvinnekloster.

Innbyggerne i småbyen hjalp og til med forpleiningen.

Slik gikk det bra lenge, inntil det en vakker dag ankom noen høyere offiserer fra byen Heilbrunn som søkte etter den merkelige «generalsammenslutningen» i kvinneklosteret. Leussings vaktsoldater foran klosteret sperret riktignok inngangen:

«Vi står direkte under Reichsführer SS-Himmler.»

Offisersstaben fra Heilbrunn lot seg straks overbevise og forlot stedet.

Leussing og Speidel besluttet da at de måtte reise videre for å skifte skjulested.

Fangene og deres voktere reiste så med buss over Gönningen og Heiligenberg til Kloster Hersberg der Pater Kruck residerte.

I disse klosterlige omgivelser oppholdt de seg i lang tid, og Leussing besluttet nå å avvikle sin «fengselsgeschäft». Det faste militære personalet ble tilbudt sivile klær og dimmiteringspapirer.

Krigen var ennå ikke slutt. Datoen var 24. april 1945. Om aftenen denne dagen satt Leussing og fangene og feiret og drakk avskjedsdrinker. Festen ble rundt klokken ett om natten forstyrret. Over Klosterplassen drønnet marsjskritt og kommandoer: «Stå tett».

Speidel «bevæpnet seg» for siste gang i denne krigen med en kjærlighetsfull mine, gikk ut og sa:

«- Ren sabotasje».

Utenfor sto en SS-oberst med 70 tungt bevæpnete soldater med ordre om å hente fangene til eksekusjon. Før Speidel fikk sagt til obersten hvor lykkelig han følte seg for å treffe ham, hadde SS-obersten allerede maskinpistolen i anslag:

«Hva gjør dere dog her? Hvor er deres kommandant? Hvor er deres vaktposter?»

Speidel trakk seg tilbake og henvendte seg til Leussing:

«Leussing, De er etterlyst».

Majoren hadde underveis husket Speidels tidligere utrop og sa:

«Min kommando er direkte underlagt SS-Führer Himmler. Vi venter i hvert øyeblikk en ekstra kurer med spesialordre. De har ingen ting her å gjøre. De kan dog tenke Dem hvorfor Reichsführer har holdt disse generaler gjemt her! Det burde De dog forstå. Det De vil gjennomføre, vil av Reichsführer med sik-

kerhet bli betraktet som sabotasje, og det vil koste Dem livet.»

Ordene «Ren Sabotasje» overbeviste SS-obersten. Eksekusjonskommandoen forlot stedet.

Da trådte pater Kruck i aksjon. Han satte seg på sin motorsykkel, kjørte av gårde og ordnet med overnatting i landsbyen Urnau med sine to hundre innbyggere. Urnau lå langt fra hovedforbindelseslinjene, men nær den framrykkende franske hær.

Landsbyens geistlige og borgermesteren sørget for at fangene fikk husly hos utvalgte bønder som støttet presten mer enn distriktsledelsen.

Tre dager senere rullet to franske panser gjennom Urnau. Den hollanske general Röell var tolk for franskmennene og opplyste hvilke prominente personer som var å finne i denne landsbyen. Overkommandoen i den 1. franske armè i Sigmaringen tilbød fangene og major Leussing sivile klær, og gav dem friheten samt 1000 mark i reisepenger.

Pater Kruck kunne som geistlig ikke lyge, og da SS igjen oppsøkte klosteret for å få gjennomført eksekusjonen av samtlige – ville de vite hvor Leussing og fangene hadde tatt veien - og da gav han følgende svar:

«Herrene har ikke fortalt meg det!»

Den franske arme stilte pansrede kjøretøy til rådighet for de utenlandske fangene, som således kom til et fritt Paris.

Major Fritz Leussing mottok ingen orden eller anerkjennelse i etterkrigstiden. Men alle de overlevende fra Küstrinfangeskapet kunne takke ham for alt han sto for.

Kilder:

Fra bok om General Speidel: «Der smarte General» i utdrag fra: Der Spiegel 27/1956

Bok: Dødsdømt: Gabriel Lund

MOZ.de Märkische Oderzeitung – «Sippenhaft im Küstriner Schloss» 30. mai 2007

Wikipedia: Theodor Groppe

Oversiktsnotater v/Eivind Solem

Gunnar A. Skadberg:
ROGALENDINGER PÅ HERDLA

Et sommerbesøk på Herdla, nord for Askøy i Hordaland i 2008, brakte meg i overraskende kontakt med ukjent Rogalandshistorie.

Herdla har vært en attraktiv boplass like siden eldre steinalder. I det en forlater kuperte, lyngbevokste og skogkledde Askøy, åpner Herdla-landskapet seg som et mini-Jæren mot havgapet. Vi forstår hvorfor dette fortonet seg som en passende kongsgård for Harald Hårfagre i tidlig vikingtid. Allerede mot slutten av 1000-tallet fikk denne øya sin første kirke, og dagens Herdla-kirke står på tuftene av denne. Under middelalderens borgerkrigstilstander stod Herdla ofte i sentrum for dramatiske begivenheter.

Trolig ble Herdla lagt øde etter Svartedaudens herjinger, men i 1519 var igjen øya dyrket, og tidlig på 1600-tallet solgte kongen sitt Herdla-gods til velstående bergenskjøpmenn med titler som statskriver, rådmann, fogd, kommandant, lagmann, amtmann, assessor (medlem av en dansk-norsk domstol) og kanselliråd. Disse prominente personer drev altså handel og kjøpmannskap ved siden av sine offentlige verv.

Familien Seehusen/de Svanenhielm på Herdla

Mot slutten på 1600-tallet var det lagmann i Bergen og Gulating lagdømme, Jonas Hansen Lillienskiold, en velutdannet mann med studier bak seg fra universiteter i

Tyskland, Sveits, Frankrike, Nederlandene og England, som residerte på Herdla. Jonas Lillienskiold var gift med Sissel Kaas som tilhørte en dansk adelsslekt som fra 1689 hadde sitt hovedsete på krongodset Tulstad ved Ålborg.

Da Jonas Lillienskiold døde i 1691, satt Sissel igjen med Herdla gård som da omfattet hele 28 leilendingbruk og husmannsplasser. I 1742 arvet hennes datter, Cicilie Kierstina, dette godset. Cecilie Kierstina hadde for øvrig søsteren Birthe som bodde på Kongsgård i Stavanger, der hun var gift med amtmann Bendix Christian de Fine.

Cecilie Kierstina ble gift med kanselliråd Morten de Svanenhielm med røtter i Seehusen-familien i Stavanger. Ekteparet de Svanenhielm beholdt Herdla-godset fram til 1771.

Severin Seehusen de Svanenhielm – og hans etterslekt

Severin Seehusen ble født i Stavanger i 1664 som sønn av rådmann, skipsreder og kjøpmann i Stavanger Morten Seehusen (1629-1694) fra Bredsted i Holstein og Elisabeth Godzen (1639-1714) fra Stavanger.

Etter barndom og skolegang i Stavanger flyttet Severin til Bergen i 1690, der han samme år fikk borgerskap. Der ble han gift med Alida (Ahl) Thomasdatter Crometie, født i Bergen i 1761 som datter av bergenskjøpmannen Thomas Danielsen Crometie (skifte i 1699). Crometie hadde sine røtter i skotsk adel.

Severin mottok en solid arv etter faren, og han kunne investere penger i eiendomsspekulasjon i Bergen og Hordaland. Blant annet kjøpte han gården Håstein i Laksevåg som i middelalderen tilhørte Munkeliv kloster på Nordnes. Seehusen kalte imidlertid sin gård for Damsgaard, en vakkert beliggende gård som han gjorde til sin permanente bolig. Han kjøpte også den vake Alvøen, Sælen i Fana og flere gårder i Åsane, Fana og Øygarden. Seehusens svigersønn, stiftsskriver i Bergen, krigskommissær og krigsråd Hans Clementsen Hvid og hans sønner fikk siden overta Damsgaard fram til 1769.

I 1711 ble Seehusen utnevnt til stiftamtsskriver i Bergen med Stavanger og Nordlandene (Nordland og Troms). Stiftsamtsskriveren hadde i oppgave å kreve inn skatter og avgifter på vegne av Rentekammeret i København.

I 1719 kjøpte Seehusen adelsgodset Svanøy i Sunnfjord. Siden godset hadde rang av adelsgods, utnyttet Seehusen dette til å sikre seg adelstittelen de Svanenhielm (20. mai 1720). Med navnet de Svanenhielm skaffet han seg også eget våpenskjold.

Omkring 1720 satt de Svanehielm med en formue på ca. 70.000 riksdaler i tillegg til verdien av sine 340 ulike eiendommer! Severin Seehusen de Svanenhielm spilte et høyt spill og foretok flere dristige og ulovlige pengetransaksjoner som feilet totalt og førte ham ut i en formidabel gjeldskrise i forhold til sin arbeidsgiver, Kongen. Adelsmann de Svanenhielm kom altså

raskt ned på beina igjen etter sin «svaneflukt». I 1724 hadde han en kassamangel på 103.728 rdl, og de Svanenhielm døde som en slagen og nedbrutt mann i 1726. Da var hans gjeld til statskassen på 72.914 rdl. Kongehuset tok beslag i de Svanenhielms 340 eiendommer i et forsøk på minimalisere et gigantisk finansielt tap.

Eiendommene ble avhendet gjennom auksjoner. Enken overtok mye av mannens gjeld og måtte leve resten av livet på økonomisk sparebluss, og da hun døde i 1749, ble hennes bo gjort opp med et beskjedent overskudd på 31 riksdaler – en sum som ble overført til kronen som et tilskudd til restgjelden på 20.000 riksdaler som fru Svanenhielm heftet for etter ektemannen.

Salget av Svanøygodset kom leilendingene i Sunnfjord til gode, for nå sikret mange av dem sine åkerlapper og skogteiger til odel og eie. Også hovedbruket samt fem verdifulle gårder på Svanøy gikk under hammeren. I første omgang var det de Svanenhielms svigersønn, Wilhelm Hansen, som sikret seg denne eiendommen, men i 1732 solgte han den videre til de Svanenhielms sønn, Morten de Svanenhielm, for 16 000 riksdaler.

Ekteparet de Svanenhielms barn

1) Elisabeth Svanenhielm, født i Bergen i 1690 og død samme sted i 1761. Hun var gift med stiftsskriver i Bergen, krigskommissær og krigsråd Hans Clementsen Hvid. Det var dette ekteparet og deres sønner som siden fikk overta Damsgaard eiendommen i Laksevåg etter Severin Svanenhielm (fram til 1769).

2) Morten Svanenhielm, eier av Svanø gods og Herdla (Herlø). (Se under).

3) Alida Svanenhielm, gift med Lenert Weiner som hadde borgerskap i Bergen fra 1714. Lenert Weiner døde i Bergen i 1724 og Alida Svanenhielm Weiner i 1730. (5 barn).

4) Egte Svanenhielm, gift i Bergen i 1720 med stud.theol. Wilhelm Hansen, fra 1706 assessor i overhoffretten og fra 1724 til 1731 stiftamtskriver i Bergen, død 1739. Egte ble andre gang gift med lagmann i Kristiansand, Jacob Weinich.

Severin og Alida Seehusen de Svanenhielms sønn, Morten Svanenhielm, bosatte seg på Svanøy i 1720-årene. Han drev dette godset for svogeren Wilhelm Hansen, som hadde kjøpt stedet på auksjon i 1726, men i 1732 fikk kanselliråd Morten Svanenhielm kjøpe foreldrenes forhenværende gods av svogeren for 16 000 riksdaler, men Seehusen-ætlingen maktet ikke å bringe gården på fote igjen, og både bygninger og inventar ropte på snarlig rehabilitering.

Morten Svanenhielm døde på gården Herdla nord for Askøy i 1749, men han ble gravlagt i familiens familiegravsted i Nykirken på Stranden i Bergen. Morten Svanenhielm var, som nevnt, gift med Cecilie Kierstine Lillienschiold. Hun var datter av amtmann i Romsdal, Jonas Lilienschiold og hans kone Sissel Kaas. Etter mannens død i 1691

bosatte Sissel Kaas Lillienschiold seg på Herdla, der hun døde i 1727.

Etter Morten de Svanenhielms død i 1749, overdrog enken Svanø-godset til fogd Hans Thiis Nagel som gjorde store forbedringer på hus og eiendom. Familien Nagel beholdt Svanø-godset fram til 1804 da enken etter Nagel hadde giftet seg med hoffagent Herman Dietrich Janson på de Svanenhielms gamle eiendom Damsgaard i Bergen, og ekteparet Janson solgte Svanøe-godset for 11.999 riksdaler til sin forretningsforbindelse i Bergen, Hans Nielsen Hauge. Hauge må ha hatt stor tillit til sine forretningsforbindelser – eller var det hans rastløse, nesten maniske pågåenhet som spilte ham et puss, for rede penger hadde han ikke da han underskrev kjøpekontrakten

Morten og Cecilie Kierstines sønn Severin Svanenhielm d.y. ble født i 1723 og vokste opp på Svanøy sammen med broren Jonas de Svanenhielm. Severin Svanenhielm d.y. (1723 -1789) ble eier av den gamle adelsgården Herdla nord for Askøy i 1751. Gården fikk han gjennom morens slekt Lillienschiold. I 1772 ble Severin Svanenhielm d.y. gift med Johanne Marie Nicoll (1729-1786). Hun var datter av oberstløytnant Philip Wilhelm Nicoll og Else Marie von Hatten som bodde på Gravdal i Laksevåg der Johanne Marie hadde vokst opp.

Severin Svanenhielm d.y. giftet seg annen gang med Adriane Margrethe Stockman (1742-1830, fra Rydland). Hun ble for øvrig, i sin tur, gift andre gang i 1792 med sorenskriver i Sunnhordland med sete i Skånevik, Søren Schiøtz (1735-1803). Schiøtz var eier av gården Milje i Skånevik. Sorenskriver Schiøtz ble gjennom sitt første ekteskap med Johanne Margrethe Magnus, født Petersen von Fyren (1735-1792), far til sogneprest til Tysnes, Peter Schiøtz, som igjen ble far til fogd over Jæren og Dalane og mangeårig leder for brødremenigheten i Stavanger, Søren Daniel Schiøtz (1796-1863). En annen sønn av sorenskriverparet på Milje gård var sorenskriver Eiler Hagerup Schiøtz (1775-1855), som var sorenskriver i Sunnfjord og Karmsund før han kom til Stavanger der han ble gift med Axeliane Christine Kielland (1786-1856), eldstedatter til «Kongen i Staden, Gabriel Schanche Kielland, «gamlekonsulen» i oldebarnet, Alexander L. Kiellands romaner. Ekteparet Hagerup Schiøtz eide både Eilers Minde ved Hillevågsvatnet og Sølyst i Stavanger. Dermed skulle ringen være sluttet til Stavanger igjen.

Fra 1753 fikk Severin Svanenhielm d.y. kongelig løyve på å drive gjestgiverivirksomhet i Herdlasundet, men i 1771 solgte han Herdla for 2000 riksdaler til krigskommissær Gerhard Heiberg Falch. Svanenhielm flyttet deretter til gården Harkestad i Øygarden, der han døde 66 år gammel i 1789.

Broren Jonas de Svanenhielm drog til Stavanger etter konfirmasjonen for å få undervisning. Han bodde på Kongsgård der mosteren Birthe Lillienschiold, som nevnt, var gift med amtmann Bendix Christian de Fine. I 1747

ble Jonas ansatt ved rentekammeret i København, og i 1750 fikk han en stilling som assistent på handelsstasjonen Jakobshavn på Grønland. Allerede tre år seinere overtok han ledelsen for handelsstasjonen Christianshaab, der han ble værende like til 1783.

I 1758 giftet Jonas de Svanenhielm seg med sin grønlandske tjenestejente Birgitte (født 1732). Av deres sju barn nådde bare to jenter voksen alder.

I 1774 var Jonas de Svanenhielm i København med sin familie. Han skulle skrive under på en kontrakt og få nye direktiver fra den nye eieren av Christianshaab. Fru de Svanenheilm fra Grønland ble da introdusert for hoffet, nærmest som en severdighet, og hun ble overrakt et halssmykke av dronning Caroline Mathilde (gift med Christian VII og elskerinne til livlege Struensee).

Fru Birgitte døde i kopper, til Jonas´ store sorg. Ekteparet var da på hjemvei til Grønland våren 1775. Hun ble, etter sterk oppfordring fra Jonas de Svanenhielm, ført inn til Grimstad for å kunne gravlegges i vigslet jord ved Fjære kirke 25. mars dette året.

Jonas de Svanehielm drog videre til Grønland, der han ble fram til 1790 da han drog sammen med den eldste datteren, Cecilia Christina, og hennes ektemann, Nicolai Muus (fra Snåsa i Trøndelag), til København.

I 1794 flyttet Jonas de Svanenhielm til sin andre gjenlevende datter, Charlotte Amalie, som hadde giftet seg med den danske misjonæren til Grønland, Niels Heysel, som i 1794 ble utnevnt til sogneprest på Rømø på sørvestkysten av Jylland. Der bodde Jonas de Svanenhielm fram til sin død i 1802, og med ham døde også adelsnavnet de Svanenhielm ut.

En rennesøybu overtar på Herdla

Fram mot 1800-tallet går eierskapet på Herdla gjennom en krigsassessor, en kanselliassessor og den bergenske kjøpmannsfamilien Konow før gården på nytt kommer over på rogalandske hender – denne gang ikke til noen representant fra noe handelspatrisiat eller adel, men derimot til en mann som vokste opp på en beskjeden husmannsplass på Fjøløy i Rennesøy kommune i Ryfylke.

På denne husmannsplassen bodde på slutten av 1700-tallet ekteparet Nils Eliasson (1721-1756) og Malene Pedersdatter Dysjaland (1722-1806). I vår sammenheng er det interessesant at far til Nils, Elias, var fra Bergen. Nils og Malene fikk bl.a. sønnen Peder Nilsson (1750-1821) som slo seg ned som gjestgiver under klostereiendommen på Utstein. Han var første gang gift med Astrid Ivarson Haugvaldstad (1750-1789).

Det er deres sønn, Ivar, født på Kloster høsten 1786, som interesserer oss i forbindelse med Herdla-eiendommen. Som vi ser av morens dødsår, var Ivar bare 2 år da han ble morløs, og han vokste opp med Eli Asbjørnsdatter Mehus (1769-1856) som stemor.

I ungdommen drog Ivar Kloster til

sjøs, men i 1819, da han var 32 gammel, slo han seg ned som kjøpmann i farfarens fødeby, Bergen. Den 19. oktober 1820 fikk Ivar Pedersen skipperborgerskap i hansabyen. I desember 1819 lånte han 1400 spesidaler av jomfru Martha Smeding i Bergen. Han måtte nemlig sitte med fast eiendom for å kunne tildeles borgerbrev med rett til å drive kjøpmannskap. Han kjøpte etter hvert flere eiendommer i rode 10 på oppsiden av Nøstegaten på Nøstet i Bergen.

På 1820-tallet fikk Ivar Pedersen Kloster kontakt med kjøpmann og krambodhandler Amund Helland som drev sine forretninger fra sin store kjøpmannsgård på Nordnes. Helland var født i Bjerkreim i 1786. I 1807, etter at Hans Nielsen Hauge var havnet i fengsel, ble Helland ansatt i Hauges forretninger i Bergen som ble drevet videre av Hauges svoger, kjøpmann Johan Loose (gift med Hauges søster, Karen).

Etter noen år til sjøs slo Amund Helland seg i 1815 ned som kjøpmann på Strandsiden i Bergen. Amund Helland var en av sentralfigurene i haugianerforsamlingen i Bergen da Ivar Pedersen fikk kontakt med ham. Pedersen var godt kjent med Rogalands haugianerhøvding, John Haugvaldstad som i ungdommen var dreng på Utstein kloster, og i 1804 var Ivar på Rennesøy da Hans Nielsen Hauge kom på besøk.

På 1820-tallet kjøpte Pedersen og Helland galeasen «Karen» på 42,5 kommerselester for 1300 spesidaler. I

Amund Helland (1786-1870)

1838 fikk Pedersen erstatte sitt skipperborgerskap med nytt borgerbrev som bergensk kjøpmannsborger. I forbindelse med dette måtte han dokumentere at han kunne «skrive det norske Sprog ortografisk», men uvisst av hvilken grunn ble Pedersen, ved kongelig resolusjon, fritatt for denne prøven. Til gjengjeld måtte han bevise sine ferdigheter i regnekunsten.

Det var forresten ikke bare grunnet økonomiske anliggender at Pedersen søkte kontakt med Helland. Også når det gjaldt livets åndelige aspekter hadde de to rogalendingene felles interesser. Pedersen søkte haugianernes forsamlinger både i Bergen og i Strusshamn på Askøy der en «haugianergetto» hadde holdt sammen siden Hans Nielsen Hauges dager i Bergen.

Ivar Pedersen Kloster ble utnevnt til kvartermester i rode 10 av Bergens Borgerværpning med tilhold på Nøstet. Først i 1845 da han var passert 60 år, søkte han fritak fra dette vervet, grunnet sin høye alder.

Ivar Pedersen giftet seg 1. mars 1835 med den 32 år gamle Ane Cathrine Asbjørnsdatter, datter av gårdbrukerparet Asbjørn Pedersen Maurseth fra Tufte i Usterdalen i Hallingdal og hustru Anbjørg Helgesdatter fra Halstensgård i Ål i Hallingdal. Ivar var 52 år da han omsider giftet seg.

Det var en ressursrik kone Pedersen ektet. Da Ane Cathrine ble konfirmert i Ål i 1818, skrev presten at «hun var en udmerket Pige i henseende til Kundskab og af en god Opførsel». Prestens attest opplyser også om at hun hadde hatt naturlige kopper. På 1830-tallet var hun lærerinne i veving ved pikehjemmet Eugeniestiftelsen i Kristiania etter å ha lært seg vevkunsten hos haugianere i Drammen. (Eugeniestiftelsen i hovedstaden fikk i 1834 sin parallell i Stavanger gjennom Josefinestiftelsen, et pikehjem som fortsatt eksisterer.) I 1835, da hun var blitt gift med Ivar, drev Anne Cathrine en liten vevskole i Bergen.

I 1840 forhandlet Pedersen og hans svoger, Nils Tofte, med handelskompaniet «August Konow & Sønner» om kjøp av Herdla hovedgård med underliggende gårdparter bl.a. på Herdla og Askøy. Den 5. januar 1841 ble partene enige om en kjøpesum på 5000 spesidaler. Tofte trakk seg raskt ut av foretaket, og fra april 1841 satt husmannssønn Pedersen fra Rennesøy som eneeier av den gamle kongsgården på Herdla, den største gården mellom Rogaland og Møre Romsdal, en eiendom som Konow-familien hadde hatt eiendomsretten til fra 1818 til 1841.

Ivar Pedersen døde i 1850 og ble gravlagt på den gamle Assistent kirkegård ved Byporten i Bergen. Pedersen etterlot seg en formue på 8302 spesidaler som Anne Cathrine arvet. Formuen omfattet verdiene av gården Herdla gård (500 spd.), vindmølle (800 spd.), buskap og redskaper (500 spd.) og eiendommer på Nøstet i Bergen (1850 spd.).

I likhet med mannen var Anne Cathrine Pedersen vokst opp på gård, så hun visste det meste om gårdsdrift og var derfor kapabel til å administrere Herdla-gården like fram til 1876 da hun var 73 år gammel. I 1868 satte hun forresten i gang en omfattende rehabilitering av hovedbygningen på Herdla, som da hadde stått nærmest uforandret siden den ble reist omkring 1790.

Ekteparet Pedersen fikk tre barn, Anne Cathrine, Wilhelm Nikolai og Ellen Cornelia Thurine. Wilhelm Nikolai og Anne Cathrine overtok Herdla, men da Wilhelm Nikolai, på denne tiden, var sogneprest på Herdla, ble det mor og datter med samme fornavn som sto for styre og stell på Herdla hovedgård fram til fru Pedersen døde i 1907. Anne Cathrine d.y. bestyrte da gården alene fram til 1911. Både Anne Cathrine og Wilhelm Nikolai var barnløse, og Anne Cathrine ba derfor sin

Asbjørn Bjørnestad med drenger og tjenestepiker 5. august 1911. Foto utlånt av Andreas Bjørnestad

nevø, Asbjørn Bjørnestad, om å overta familiegården. Asbjørn var sønn av Ellen Cornelia Thurin Bjørnestad som var gift med sogneprest Anthon Thorvald Bjørnestad. Asbjørn hadde da allerede drevet gården siden 1897. Fra 1912 var han eier av Herdla, og fra da av og fram til i dag er det han og hans etterkommere som har sittet på eiendomsretten og drevet denne flotte gården.

Da Ivar Pedersen overtok Herdla gård i 1841, fødde gården ca. 60 storfe. Kornhøsten var på 12 700 liter og en kunne høste 672 tønner poteter (113 600 liter). Laksefisket og annet fiske i Herdlavågen og langs kysten av Hordaland ga velkomne ekstrainntekter til gården. Gården hadde også inntekter fra torvmyrer og steinbrudd og leieinntekter fra eiendommene på Nøstet. Bakeren på Herdla betalte årlig 50 spesidaler i leie av lokaler på hovedbruket. 40 fastboende hadde behov for det daglige brød, men folketallet ble gjerne doblet i fiskesesongene.

Pedersen-familien hadde 11 tjenere boende på loftet i det største naustet, og et par paktere var også ansatt på underbrukene på Søre- og Nordre Valen og Lund, gårder som også tilhørte Herdla-eiendommen.

Fra 1941 til 1945 var Herdla okkupert av tyskerne, og det ble anlagt flyplass, kanonstillinger og militærleir på Herdla i denne perioden, og de fastboende ble evakuert. Både gårdsanlegg og hus var ødelagt da frigjøringen

Fortsatt er det betydelig melke– og kjøttproduksjon på Herdla, nå kombinert med utbygging av hus og hytter, golfbane og mye annet. Foto august 2009: Bente Nedrebø.

kom, men familien Bjørnestad tok likevel til med oppbyggingen. En tid var det snakk om å legge Bergen flyplass til Herdla før Flesland på fastlandet omsider ble valgt.

Ved siden av tradisjonelt jordbruk drives det i dag et eiendomsselskap, museum, gjestehus med restaurant og overnattingsmuligheter, hytteutleie og utleie av rorbuer, golfbane, miljørens av septiktanker og omgjøring av slam til jord ved Herdla gård. 7-8 personer er til enhver tid fast ansatt ved gården. Jo, det er dimensjoner over Herdla bruk i Hordalands havgap også inn i et nytt årtusen. Også museet på øyen var av overraskende høy kvalitet, særlig tatt i betraktning at det var skapt av ihuga idealister med stort engasjement for sin lokale historie.

KILDER:

Dåvøy, Kjell Tore:	Severin Svanenhielm. Adelsmannen på Harkestad. Havstrilen 2005
Fossen, Anders Bj.:	Sagaen om Herdla gård Bergen 2008
Haaland, Erling:	John Rasmussen Haugvaldstad Stavanger 1959
Lindanger/Waula:	Rennesøy gard og ætt, bind III Rennesøy kommune 1993
Nome, John:	Det norske misjonsselskaps historie i norsk kirkeliv, bind I Stavanger 1943

”De Zee Ploug til minne”
Brosjyre, Herdla Museum 1997

Arne Kalland:
Striden om hvalfangsten i Telavåg

Den gamle vågehvalfangsten med pil og bue utenfor Bergen har fått betydelig oppmerksomhet, men det meste har dreiet seg om Skogsvågen i Sund kommune. Lite har vært skrevet om den andre viktige kvalvågen på Sotra, Telavåg. Denne artikkelen er ment å bøte litt på dette og tar utgangspunkt i en konflikt som toppet seg i 1870-årene. Jeg ble først oppmerksom på striden gjennom et oppslag i Aftenposten (24/10-1878). Konflikten resulterte i to omfattende rettssaker; først en sivilsak som ble innledet i 1872 (dom i 1876) og deretter en straffesak som endte med domfellelse i Høyesterett i 1879. En tredje sak ble påbegynt i 1873, men anmeldelsen ble trukket tilbake i påvente av dom i sivilsaken. Rettsreferatene gir et godt bilde av hvalfangsten i Telavågen og bakgrunnen for konflikten. Det mest interessante er imidlertid den lange historiske prosessen konflikten kan settes inn i. Jeg vil derfor etter å ha gått gjennom rettssakene, prøve å sette disse inn i en større historisk sammenheng. Men først er det nødvendig med noen få generelle ord om Telavågen som kvalvåg. De forskjellige fasene av fangsten avviker ikke stort fra den som er beskrevet fra Skogsvågen og vil derfor ikke bli behandlet i detalj her. [1]

Telavågen er en smal fjord som skjærer inn fra havet i NNØ-lig retning. Her har det vært drevet fangst av vågehval siden middelalderen, om ikke før. Telavåg tilhørte Nonneseter kloster frem til 1528 da kongen overførte godset til Vincens Lunge. I hans jordebok for 1535 står det: «De følgende gårder, både de bebodde og de øde [dvs. Børnes, Nordre og Søre Toft, Hummelsund, Viksø, Steinsland, Bakka, Tveita, Berge, Hammersland, Selstø, Heide, Nipa, Telle, Midttveit, Øvretveit], har sammen med meg over halvdelen av en hvalvåg som heter Telavåg» (NRJ IV:474, min oversettelse). Av disse ligger de fire siste ved vågen hvis innløp deles i to av Stekholmen. Så snart en hval ble oppdaget på vei inn forbi Stekholmen, ble det ropt «kval i våg!» hvorpå begge sundene ved Stekholmen måtte stenges. Fra Lunges tid ble det vestre Grindasundet som i følge saksdokumentene var 30 favner bredt og 8½ favner på det dypeste, stengt med en «grind» mens det 70 favner brede og 12 favner dype Notasundet øst for Stekholmen ble stengt med en hvalnot. Lunge forpliktet seg til årlig å skaffe 40 bunter basttau for noten og 60 stik (stokker) med trosser for grinden når det var behov for det. Det var etter Andreas Christies mening grinden som gjorde Telavågen til en kvalvåg (2002:90). I 1870-årene ble imidlertid begge disse sundene stengt med sildenøter. Telavågen er videre delt i en ytre og indre våg av det rundt 30 favner brede Telasundet. Det kom under

rettssakene frem at det var svært vanskelig – om ikke umulig – å få drept hvalen i den 170-180 favner vide ytre vågen. Det var derfor nødvendig å få hvalen inn i den smalere Indrevågen, og så snart den hadde passert Telasundet, ble det satt nøter der. I Indrevågen som bare er 60 favner bred, var det lettere å komme inn på dyret og få det skutt med «giftpiler» (pilene var infisert med bakterier) og angrepet med skutler (harpuner). Til slutt ble hvalen drept og dratt på land ved Kvalvollen for oppdeling.

Vågehvalen angripes med forgiftet pil, Bergenskysten 1902. Foto: Alf Wollebæk.

Den sivile saken 1872-1876

Den 6te juli 1872 innleverte Iver Johannessen og Sjur Sjursen Øvretvedt følgende stevning av Ole Johannessen og Thomas Monsen Telle, etter at forlikskommisjonen dagen før hadde oppgitt forsøket på å komme til forlik:

«Under 27de Mai [senere rettet til 21. mai] sidstl. i Tellevaag i Sunds Præstegjæld fangede vi med vore Nøter og Mandskab en Hval circa 14½ Al. lang. Efterat vi havde stængt Hvalen inde i Vaagen med dobbelte Nøter og han var trængt ind imod Bunden af Vaagen, blev der af et andet Notelag sat Nøter indenfor vore, hvilket Notelag mod vor udtrykkelige Protest satte sig i Besiddelse af Hvalen skjønt den allerede var fanget af os og vort Mandskab. Bemeldte Notelag, hvis Notebaser vare Ole Johannessen og Thomas Monsen Telle, drog derefter Hvalen op i Fjæren, hvor det [sic] delte sig imellem den ene Halvdel og lod den anden Halvdel tilbage til os.»

Ole og Thomas ble med andre ord anklaget for uberettiget å ha tatt halvparten av en hval fanget av mannskapet til Iver og Sjur. Anklagernes sakfører, M. Rosenlund, mente at tvisten egentlig var en enkel gjeldssak hvor de krevde økonomisk kompensasjon på 85 Spd. for den halve hvalen de mente Telle hadde tatt (hvalens verdi var skjønnsmessig satt til 170-200 Spd.), samt renter og saksomkostninger foruten bot for egenrådig og uberettiget fremgangsmåte. De fleste oppsitterne på Nipa, Midttveit og Øvretveit undertegnet senere en erklæring om at Iver og Sjur handlet på deres vegne og at stevningen gjaldt alle oppsitterne på Telle. Det vil si at vi presenteres for en konflikt mellom to parter: oppsitterne på Telle mot oppsitterne på de tre andre gårdene. Konflikten dreide seg først og fremst om hvor stor andel Telle skulle ha av hvalen; dvs. om den var å betrakte som Telavågens felles «herlighet» (slik oppsitterne på Telle hevdet) eller om eiendomsretten tilfalt

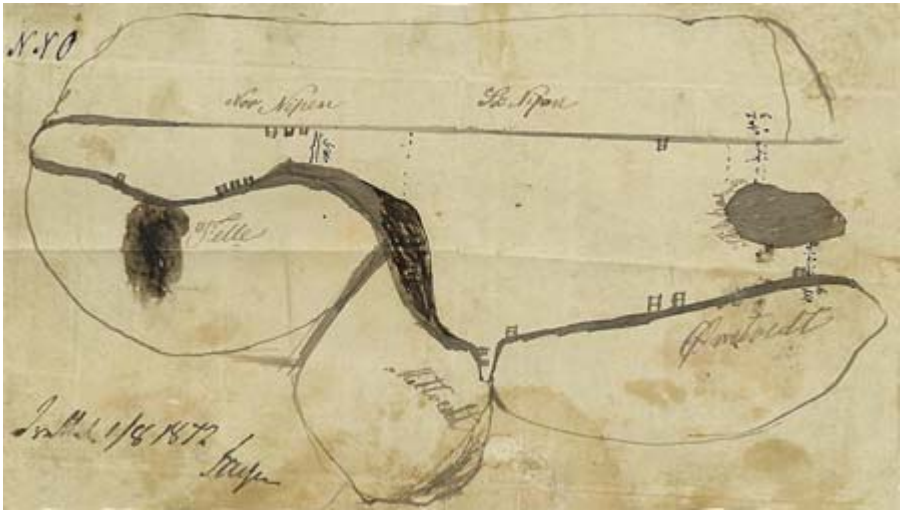

Kart som viser plasseringen av nøtene tegnet i forbindelse med stevningen i 1872. Stekholmen til høyre, Telasundet litt til venstre for midten.

de som først stengte hvalen (slik de andre hevdet).

Hvalen ble i følge Telles sakfører J.C.V. Bang oppdaget henimot kvelden pinseaften den 18. mai 1872 da to båter med folk fra Øvretveit, Midttveit og Telle kom inn forbi Stekholmen etter en tur til Lokøyna (Bangs partsinnlegg datert 30/4-1873). Det ble straks ropt «kval i våg!» Noen vitner mente det var Sjur og hans menn som ropte først, andre at det var en fra Telle. I alle fall ble ropet hørt også på gården Telle, hvor folk straks rodde ut etter å ha gjort de nødvendige forberedelsene. Men da de kom frem til Stekholmen, hadde folk fra de andre gårdene allerede satt to sildenøter i hvert sund (se Kart). Tellefolkene satte derfor sin not innenfor de andres i Notasundet. Dette skjedde i følge flere vitner under heftige protester. Noen fra Telle skal imidlertid ha vært tilstede og deltatt «med Støi og Plasken med Aarerne» for å holde hvalen inne i vågen allerede før nøtene ble satt. Etter at sundene var sperret, la vakter bl.a. fra Telle seg ved nøtene for å holde hvalen unna disse mens andre rodde til Telasundet for å stenge hvalen når den kom inn dit. Her ble det ved et sted kalt «Helen» satt tre nøter; to sildenøter av henholdsvis Telle og Nipa/Midttveit og en hvalnot som var felles for alle de fire gårdene.

Siden det var pinse, lot de hvalen deretter gå i fred i Indrevågen, men det ble holdt kontinuerlig vakt ved nøtene. 3dje pinsedag ble hvalen angrepet med piler og harpuner, og alle gårdene deltok, Øvretveit dog uten piler. I følge Bang ble dyret drept «med disse forenede Bestræbelser», men det var

enighet om at det var Thomas Kristoffersen Midttvedt som skjøt dødspilen. Dette skal ha vært hans første dødspil, og han ble dermed medlem av skytterlaget. En fra Telle skal ha satt den første harpunen i dyret. Hvalen ble drept allerede samme dag, og dagen etter ble den i fellesskap trukket opp på Kvalvollen som lå på Telles land ved Indrevågen. Her ble dyret partert under ledelse av Ole Johannessen Telle og Knud Pedersen Nipen som representanter fra hver side, og hvalen ble «delt af og mellem dem efter Ret og gammel Regel», noe jeg snart skal komme tilbake til.

Misnøyen var opprinnelig ikke at Telle deltok og fikk en del av fangsten – i følge noen vitner hadde det ikke vært anklagernes mening å tilegne seg eiendomsretten til hele hvalen – men at Telle fikk halvparten, noe som syntes urettferdig ut fra antall bruk og arbeidsinnsats. Dette var et gjennomgående tema i anklagernes vitneutsagn. Det kan se ut til at det var deres sakfører som var den mest kompromissløse og som dermed skjerpet konflikten. I sin prosedyre hevdet Rosenlund at Telle ikke hadde noen rettigheter i hvalen overhode fordi den var fanget før folkene fra Telle nådde frem til Stekholmen. Han benektet også at det fantes en deling «efter Ret og gammel Regel» og at en slik deling aldri ble foretatt med hans klienters samtykke. Når en slik deling likevel hadde forekommet, var det for å unngå voldsomheter og slagsmål, og dette måtte ikke oppfattes som en aksept av Telles krav (innlegg 20/2-1875).

Det var derfor viktig for forsvaret å vise at det eksisterte gamle rettigheter. I sitt innlegg datert 30. april 1873 presenterte Bang et «Reglement» som hadde vært praktisert fra «Alders Tid». Vi kjenner prinsippene igjen fra hvalfangsten i Skogsvågen (se f.eks. Christie 2002; Østberg 1929; Kalland og Sejersen 2005; Søreide 2006) selv om fordelingen i Telavåg var betydelig enklere. I Telavågen var det fire «merkestykker» (Bang 30/4-1873):

1. Sjondaluten ble delt i to på samme måte som i Skogsvågen. Den ene halvparten gikk til den som først ropte «kval i våg!», den andre halvparten gikk til Øvretveit som lå nærmest innløpet til vågen. Det var Øvretveits oppgave å holde utkikk – på samme måte som Skoge skulle i Skogsvågen – og dette var tidligere en tung byrde. På våren måtte de holde vakt, «og det saa strengt, at ikke Alle maatte gaa til Maaltid paa engang, og at Forsømmelse gjorde Vedkommende jordløs». Hvis noen fra Øvretveit ropte «kval i våg!» først, fikk gården hele sjondaluten. Dette stykket ble målt ut fra ryggfinnen og utgjorde omlag tre alen.

2. Også veia, som ble målt på samme måte som i Skogsvågen, ble delt i to. Den ene halvdelen gikk til «Pile som forgiftede Dyret», den anden halvdelen gikk til de som eide harpunene.

3. Hodet tilfalt opprinnelig Telle som landslott for selve Kvalvollen hvor hvalene ble trukket på land og partert. Men etter påtrykk fra Øvretveit, Midttveit og Nipa ble gårdene på et

tidspunkt enige om en ny fordeling hvor halvparten gikk til Telle og den andre ble delt mellom de andre tre.

4. Bøgslene (brystfinnene) ble også delt i to halvdeler hvor den ene tilfalt Telle og den andre delt mellom Øvretveit, Midttveit og Nipa.

Resten av hvalen skulle deles i tolv tylter på følgende måte:

- 1½ tylt til landslott (dvs. 1/8-del av de tolv tyltene). Det ble også beregnet 1/8 av hodet og bøgslene som landslott, men ikke av sjondaluten eller veia.

- Halve skottylten tilfalt eieren av dødspilen og medlemmene av skytterlaget som inkluderte de som tidligere hadde skutt dødspiler. Men i følge et vitne måtte de i motsetning til i Skogsvågen være aktive deltakere for å få en andel av denne tylten. Den andre halvdelen gikk til eierne av harpunene. Harpunistenes del ble delt i to like deler; en for Telle og den andre for de øvrige gårdene på deling.

- En tylt til grinden, den såkalte «grindetylt». Denne tilfalt opprinnelig «en fremmed Person, der byggede Grind i vestre Sundet,» slik Vincens Lunge gjorde i 1530-årene. Om grindetylten skrev Christie (2002:90) at den ikke alltid var nok til å holde grinden ved like og at det var vanskelig å skaffe penger. «Ingen vil giøre Arbeyde eller Udlæg fremfor andre og kun tage lige Indtægt og saaledes gaaer det hen.» Det var øyensynlig samarbeidsproblemer allerede i 1780-årene. Etter at grinden ble droppet, antakelig før midten av 1800-tallet, ble denne tylten slått sammen med resten av hvalen som ennå ikke var fordelt.

- Resten av tyltene ble delt i to, hvorav halvparten tilfalt Telle. Av Telles del gikk halvdelen til Telles nøter (som var felles eid) og resten til Telles mannskaper. Den andre halvparten ble delt av de andre deltakerne etter prinsippet «Folk om Folk og Bolk om Bolk», dvs. etter hvem som faktisk deltok og eide bolker i nøtene.

Når det gjaldt delingen av den omdiskuterte hvalen i 1872, skal Sjur ha gjort krav på grindetylten fordi han hadde stengt Grindasundet med en not, Halvor og Vinzian Vinziansen Nipen gjorde krav på en tylt for å ha stengt Notasundet og Nils Jansen Midttvedt på hele sjondaluten fordi han hadde ropt «kval i våg!» først og dessuten var medeier i noten som først stengte Grindasundet. Ingen av disse kravene ble innfridd. Halvparten av sjondaluten tilfalt som vanlig Øvretveit, og den andre halvdelen ble delt mellom Øvretveit, Midttveit og Telle da disse hadde vært sammen om å oppdage hvalen på vei hjem fra Lokøyna. Den halvdelen av veia som tilfalt skytterne, ble delt mellom Midttveit, Nipa og Telle mens alle gårdene fikk andeler av den andre halvparten. Hodet og bøgslene ble delt med en halvdel til Telle og den andre til de øvrige på deling. En tylt gikk til skytterne og harpunistene mens resten ble delt med en halvpart til Telle og den andre til de tre øvrige. Det var spesielt det siste punktet som fikk anklagerne til å hevde at Telle konfiskerte halvparten av hvalen.

Rosenlund repliserte at reglementet var en blanding av sannheter og usannheter som «ikke i nogen Maade vedkommer nærværende Sag, hvori der kun er Spørgsmaal om hvem af Opsidderne i og omkring Tellevaag, der skal ansees delagtige i Fangsten» (innlegg 26/7-1873). Men for forsvaret var det også et spørsmål om noen hadde rett til å ekskludere andre samt å vise at reglene virkelig hadde blitt praktisert. Forsvaret hevdet hele tiden at det var et felles lag som fanget hvalene, ikke to lag slik anklagerne prøvde å gi inntrykk av. Eksistensen av en felles hvalnot, bundet av tykke vidjer og basttau, stod sentralt i dette argumentet. I følge sakfører Joachim Monssen, som hadde overtatt forsvaret etter Bang, hadde Telle betalt halvparten av noten og de øvrige tre gårdene like mye til sammen (innlegg 30/11-1874). Kostnadene ble med andre ord delt på samme måte som fordelingen av hvalene. Alle var enige i at hvalnoten var felles og at den i sin tid ble anskaffet for å erstatte grinden i Grindasundet. Der stod den i et par sesonger, men ble så fjernet fordi den angivelig hindret hvalene å gå inn gjennom dette sundet. (Christie skrev at hvalen bare gikk inn Notasundet.) Den ble likevel brukt ved senere anledninger, senest i 1872 da noten ble satt i Telasundet, men hvalnoten ble av anklagerne ansett som unødvendig og betegnet som fillete, gammel og utslitt. Noten som lå i Telles naust, kom til å symbolisere fellesskapet, og oppsittere fra de tre andre gårdene henvendte seg derfor til forlikskommisjonen for å få sameiet oppløst mens den private rettssaken ennå pågikk. Da Telle ikke gikk med på dette, tok noen fra Øvretveit seg inn i naustet og skar noten i stykker for å ta sin part. Den siste materialiseringen av det gamle fellesskapet rundt hvalfangsten i Telavågen var dermed blitt historie.

Forsvaret prøvde også å dokumentere at reglene for fordelingen virkelig var gamle. Spesielt ble det gjort iherdige forsøk på å etterspore en tidligere dom, omtalt som «Indrevaagsdom», angivelig avgitt 15. juni 1787 (Bang 3/12-1873), men forsvaret måtte gi opp letingen etter å ha lagt skylden på «det rodede Arkiv» (Monssen 30/11-1874). Men forsvaret visste å benytte seg av et forlik inngått 15/11-1833 mellom Telle og Dankert D. Krohn, et forlik som ironisk nok ble fremlagt av Rosenlund. Krohn som eide Øvretveit, Midttveit og Nipa, anklaget oppsitterne på Telle for å ha tatt en for stor del av landslotten i gårdenes felles utmark. Forliket gikk ut på at Telle skulle betale halvparten av hva de hadde tatt i landslott for kastevågen Kjereide til de tre andre gårdene. Telle skulle også betale Krohn 50 Spd. i saksomkostninger. Til gjengjeld – og dette er det viktigste her – slo §1 fast at:

> *«Alt fælles Land [definert i §§2 og 3] skal for Fremtiden, saaledes som det fra Alders Tid har været, tilhøre Telle for en ½, siger en Halvpart, Gaardene Østtvedt, Midttvedt og Nipen hver for 1/6 siger en Sjettepart, saaledes at saavel Eiendomsretten, naar engang Udskiftning maatte fordres, som Ind-*

tægtene af denne Strækning saalænge denne bliver i Fællesskab, saasom Landslod, Hageleie, m.m. deles efter det her nævnte Forhold.»

Det var altså helt i tråd med forliket at Telle skulle ha halvparten av hvalene (etter at merkestykkene og enkelte tylter var trukket fra). At Telle skulle ha halvparten bekreftes forøvrig av Christie, hvis manuskripter nok har vært ukjent for partene i Telavågen. På en lapp vedheftet et av Christies manuskripter (UBB Ms.221) nevnes kort fordelingen i Telavågen (i Lindquist 1994:1065-1066):

«[Hvalen] deeles i 10 [eller 20, uklart] Tylter. Deraf tages først Tiende-tylten, dernest Grinds-Tylten. Syns Parten [sjondaluten] 1 Al(en) omkring Hornet og Skytternes under Bugen [veia] ligesaa vidt. Dette er omframt Tylten. Dernæst Landslodden 2 Tylter hvoraf Tælle halvten, de andre efter Skyld. Dernæst Note Lodden 3 Tylter og Folket Resten nemlig alle Jordmændene i Vogen enten tilstede eller ey ogsaa mange unge og fremmede som er med fra først.»

Her går det også frem at Telle fikk halvparten av landslotten. Det er videre verdt å merke seg at oppsitterne rundt vågen fikk andeler i hvalen enten de var med eller ikke. Dette kan bare forstås som at hvalen utgjorde en del av gårdenes «herligheter» og at denne andelen derfor var uavhengig av arbeidet investert av hver enkelt.

Rosenlunds hovedargument var at folk fra de tre andre gårdene hadde stengt begge sundene ved Stekholmen og dermed fanget hvalen før Tellefolkene kom til med sin not. Dessuten hadde de med et mannskap på rundt 50 personer heller ikke behov for Telles arbeidskraft. Telles deltagelse ble sett på som et forsøk på å tiltvinge seg andeler i de andres fangst. Dette argumentet utløste en semantisk diskusjon om det å stenge sundene var ensbetydende med å fange dyret. Ja, mente Rosenlund: «naar Hvalen er forsvarlig indestængt, maa den ogsaa siges at være fanget.» Forsvaret var ikke enig og viste til at flere hvaler hadde brutt ut. 20-30 år tidligere klarte således en hval som var skutt med «Giftpil» av Johannes Olsen, å gå gjennom flere nøter og ble først funnet død på Lyngøyna ved Heggholmen noen uker senere (Bang 30/4-1873). Dette medførte en diskusjon om sildenøtenes egnethet til hvalfangst, og to vitner (Mons Henriksen Kaarevik og Ole Andersen Spilde) ble ført for å få dette spørsmålet belyst. Begge erklærte at sildenøter var et vanlig redskap til formålet, men at hvalen kunne bryte ut. Begge mente også at hvalen like lett kunne bryte gjennom en hvalnot. Det var derfor uansett nødvendig å lage støy ved nøtene. Bang mente at om det i det hele tatt skulle være snakk om å likestille stenging og fangst, måtte dette i så fall være knyttet til stenget i Telasundet hvor Telle var aktive og ikke ved Stekholmen. Men forsvaret mente primært at hvalen først var fanget når den ble drept (eller i det minste sikret med en fast harpun),

Deling av hval i Skogsvåg ca. 1936. Foto utlånt av Oddvar Søreide.

hvorpå Rosenlund repliserte at også en drept hval kunne gå tapt, enten ved at den sank eller at den drev av i en storm.

Rosenlund klaget også over at Telles not ble satt *innenfor* de andres og hevdet at «en saadan Fremgangsmaade er ligefrem at fange Fisk indi en Andens Not». Til støtte for sitt syn trakk han frem fiskeriloven og viste til en høyesterettsdom fra 1850 hvor det ble slått fast at det ikke var nødvendig å kaste en not, men at det var nok at notetauet var brakt i land for å bli betraktet som fiskens eier (innlegg 20/2-1875). Han påberopte seg også Hvalloven av 22. mai 1869. Monssen påpekte at det var forskjell på fisk og hval, ikke minst fordi hval ikke kunne holdes stengt med nøter alene, men krevde kontinuerlig vakt. Med hensyn til Hvalloven, mente han at denne var irrelevant. §1 lyder: «Hval, funden paa Søen eller paa Land, *som ikke er i Nogens Eie*, [...] tilhører, naar den ikke er saaret eller dræbt ved merket Skud [...] udelt Finderen, forsaavidt som han sætter sig i Besiddelse af Fundet» (min kursivering). Monssens poeng var at hval tatt i Telavågen ikke kom inn under denne loven nettopp fordi vågen var eid i fellesskap av de fire gårdene, noe reglementet og forliket ovenfor tydelig viste. Han viste også til debatten i Stortinget der det ble uttrykt at det ikke var meningen å rokke ved grunneiernes gamle rett til hvalgårdenes herligheter (Storthings-Tidende 1863, i Monssen 30/11-1874).

Saksgangen var langsom, og begge

parter ba stadig om utsettelser. Men endelig kunne sorenskriver Envold Munch Falsen avsi dom den 24. april 1876. Ole Johannessen og Thomas Monsen Telle ble begge frifunnet, og retten fant anklagernes påstander om at de uberettiget hadde tatt hvalen i besittelse, grunnløse. Fangsten måtte utvilsomt betraktes som «noget, der i Fællesskab tillaa samtlige de her omhandlede Gaarde», noe som understrekes ved bruken av den felles hvalnot. Med hensyn til reglene for fordeling, bemerket retten at tidligere forhold så vel som vitneprov talte til de innstevnes fordel «med saadan Styrke, at de formeentlig ikke uden tilstrækkelig Legitimation derfor lade sig forringe». Anklagerne kunne ikke fremlegge slik legitimasjon, og at Telle gang etter gang skulle ha fått halvparten bare fordi de andre var ettergivende eller føyelige, synes retten var lite trolig. Hvalloven ble funnet irrelevant for saken.

Straffesaken 1877-1879

Vi skulle kanskje tro at konflikten dermed var over. Men vi fikk en opptrapping. Allerede i 1873 fikk vi et forvarsel om hva som skulle komme. Den 5. mai kom det til håndgemen etter at en hval var drept «i deres fælles Kvalvaag». Da Ole og de andre fra Telle skulle

> *«tage til sig den Part af Hvalen, som der tilkom dem, kom Sjur Sjursen Østtvedt [Øvretvedt] og hans Kammerater og truede Tellemændene med Vold dersom de ikke gik bort og Ole Olsen Nipen skreg for at ophidse sine Kammerater og da løb Sjur Sjursen Østtvedt til og stødte Ole Johannessen Telle overende saa han faldt og havde nær stødt an mod nogle Mænd, som sad i Nærheden med Knive i Hændene, saa han og de andre Tellemænd, som ikke vilde øve Vold, nødtes til at skynde sig derfra og lade Hvalen ligge, som Sjur Sjursen Østtvedt og hans Folk nu bemægtigede sig.»*

Oppsitterne på Telle troppet opp på lensmannens kontor to dager senere for å anmelde forholdet, hvorpå oppsitterne på de fire gårdene ble innkalt til forhørsmøte som ble holdt i huset til kirkesanger Telnæs den 29. mai. Etter at rettens administrator hadde gjort oppmerksom på at rettighetene til hvalene i Telavågen ville bli avgjort i den sivile prosessen, ble imidlertid anmeldelsen trukket fordi «Hensigten med Klagen nærmest er at faa sin Ret til den halve Hval sat igjennom og ikke saameget at faa Sjur Sjursen Østtvedt og de øvrige indklagde straffet for deres Forhold.» Saken ble dermed henlagt.

Da det igjen kom til voldsbruk i forbindelse med hvalfangst i slutten av mai 1877, ble det innledet en ny straffesak. Oppsitterne på Telle så seg nødt til å klage over at «Sjur Sjursen Øvretvedt og Mons Larsen Midttvedt med deres Kammerater med Vold og Trusler med Knive og anden ulovlig Håndtering, har bemægtiget sig den os tilhørende Halvedel i en Hval, der kom

Kvalskyttar Rasmus Matthiassen Store Sangolt ca. 1890. Foto utlånt av Oddvar Søreide.

ind i vor fælles Hvalvaag den 26de Mai 1877.» Det retten denne gangen skulle ta stilling til, var om det ble brukt vold og trusler, ikke til spørsmålet om rettighetene til hvalene, men dette siste kom likevel til å stå sentralt i prosessen.

Partene ble innkalt til forhør den 10. august 1877 da det ble holdt ekstrarett på handelsstedet Bukken i Sund. Fordi flere av de innkalte var på fiske nordpå, fortsatte forhørene den 8. oktober ved ekstrarett satt på tingstedet Korshavn. På bakgrunn av forhørene besluttet amtmannen i Søndre Bergenhus Amt å reise offentlig tiltale mot Sjur Sjursen Øvretvedt, Mons Larsen Midttvedt og Mons Arnesen Stikholmen for «i Slutningen af Mai sidstleden efter Samraad at have frataget Mikkel Klemetsen Telle hans Bue og ført ham til Land og derved uberettiget hindret ham fra at deltage i Fangsten av een i Tellevaagen indkommen Hval – og de to Førstnævnte tillige for at have slaaet Ole Johannessen Telle og Anders Pedersen Telle med Aare og truet dem med Vold og derved uberettiget tvunget dem til at afholde sig fra Deltagelse i Stængning eller Fangst af Hvalen.»

Retten ble satt 3. januar 1878, og vitneprovene bekreftet langt på vei de tidligere opptatte forhør. Det var enighet om at det var folk fra Nipa og Selstø som stengte begge sundene ved Stekholmen. Selstø ser imidlertid ikke ut til å ha hatt primære rettigheter i vågen på dette tidspunkt. Folkene fra Telle dro ikke til Stekholmen da de i følge Ole Johannessen «ikke vovede sig til dette fordi der havde været truet med, at deres Redskaber der vilde blive skaaret itu, ligesom ogsaa fordi de troede at have større Eiendomsret, naar de holdt sig til det indre Sund.» De la seg derfor i Telasundet, hvor de angivelig ventet i 9½ time før hvalen gikk inn i Indrevågen. Men da de kastet noten, var denne for tørr slik at den sank for sakte til å forhindre at hvalen gikk ut igjen. Den kom imidlertid tilbake, og nå klarte både Telle og Nipa/Selstø å stenge Telasundet. Sjur skal også ha satt en not der. Det var da Ole ville strekke et tau over sundet slik at vaktbåter kunne festes til dette, at det kom til vold. Etter å ha festet tauet på Telles side av sundet rodde han over til Nipasiden for å feste den andre enden der. Sjur oppfattet situasjonen som om Ole ville feste tauet i hans not, sprang ombord i en båt og truet med å slå Ole i hjel og senke ham i sundet. Samtidig slo han med en åre først husmann Anders Pedersen Telle, som satt i Oles båt, to

ganger over venstre skulder og deretter Ole én gang. Anders måtte angivelig holde sengen i åtte dager, smøre den hovne skulderen med lampeolje og kles av og på av konen. Sjur innrømmet å ha slått, men «kun en Gang til hver, saavidt han erindrer og ikke med tungt Slag», men kunne ikke huske å ha brukt akkurat ordene «at han skulde slaa dem ihjel og nedsænke dem». Rett etter fikk Mikkel Klemetsen Telle som hadde skutt flere piler mot hvalen uten å treffe, ordre fra Sjur om å stoppe. Siden han ikke ville etterfølge ordren, tok Mons Larsen Midttvedt som befant seg i båten sammen med Sjur og Mons Arnesen Stikholmen, buen fra Mikkel, hvorpå Mikkel hoppet over i de andres båt for å ta buen tilbake. Mot sin vilje ble så Mikkel satt i land og buen kastet etter ham.

Situasjonen var så spent at Ole i klagen sa at de måtte flykte fra stedet, men var glad at de fikk beholde livet. Han valgte å rømme til Bergen (kanskje mest for å kontakte advokat?) fordi han etter sigende ikke kunne motstå vold. Før han dro instruerte han «sine folk» at de skulle bli igjen og passe på nøtene for å forhindre at hvalen stakk. I hans fravær klarte imidlertid hvalen den 29. mai å sprenge nøtene (antagelig da de skulle åpnes for å slippe inn en hval nr.2) «hvorpaa vi Tellefolket blev det var, saa at vi paa nyt stængte Hvalen. Dog alligevel blev vi truet med Kniven» av personer fra Nipa «hvorpaa vi maatte fly». «Niperne» hevdet på sin side at de bare ville bruke knivene for å skjære løs eventuelle harpuner som folk fra Telle satte i hvalen. Foranledningen var at tre fra Telle hadde nærmet seg hvalen for å sette en harpun i den.

Dom ble avsagt av sorenskriveren den 22. januar 1878. Alle tre ble dømt for å ha forulempet Mikkel, og Sjur ble i tillegg dømt for å ha slått Ole og Anders. Truslene om å slå dem ihjel ble ikke tatt seriøst. På denne bakgrunn ble Sjur dømt til «Fængsel paa Vand og Brød» i tyve dager og de to andre i fem dager. De ble videre hver for seg dømt til å betale omkostningene ved egen fengsling (bortsett fra transporten til fengselet) og i fellesskap dømt til å betale 50 kroner i salær til aktor Eyde og 40 kroner til forsvarer Bergh. Dommen ble anket av alle tre, og saken kom opp for Bergens Stiftsoverret den 29. april med dom den 20. mai samme år. Straffen ble redusert til henholdsvis tolv og fire dager mens de felles saksomkostninger ble økt med 10 kroner for «Overretsreferatets Udførelse». Igjen anket de dømte, og den 22. januar 1879 satte Høyesterett sluttstrek ved å skjerpe straffen for Sjur til 15 dager mens de to andre ble erklært «fri at være». Sjur ble videre dømt til å betale 100 kroner i salær til høyesterettsadvokaten, i tillegg til de allerede pådømte saksomkostningene. Han sonte sin straff ved Bergens distriktsfengsel i perioden 20. mars – 6. april.

Det mest interessante ved denne straffesaken er ikke volden og fengslingen av Sjur, men Underrettens premisser og de tiltaltes begrunnelse for sine handlinger. Dette bringer oss igjen

Vågehvalen blir 7-10 meter lang og veier da 6-9 tonn. Hvalene som ble tatt i kvalvågene, var imidlertid sjelden over 8 meter lange.

til spørsmålet om rettighetene i hvalene fanget i Telavågen. Argumentene var til dels svært like de som ble fremsatt i privatsaken. Ulf Johannessen Nipen var blant de som mente at folkene fra Nipa og Selstø hadde enerett på hvalen fordi det var de som hadde stengt den først. Ingen av de tiltalte hadde imidlertid vært med å stenge sundene ved Stekholmen, men sluttet seg til mannskapet fra Nipa og Selstø først da Telasundet ble stengt. Likefullt påberopte Sjur seg at han anså den stengte hvalen som sin eiendom og mente «sig berettiget til at foretage samtlige af de paaklagede Handlinger til Sikrelse af sit Gods». Under henvisning til nødverge anså han seg endog berettiget til med makt å forsvare sin fangst, selv om det skulle koste motparten livet. Telle ble tilbudt landslott, noe de ikke ville ha. Å ta imot dette tilbudet ville være ensbetydende med at Telle sa fra seg sine gamle rettigheter. I følge Sjur hadde de også tilbudt Telle en tredjedel av utbyttet, men som det står i domspremissene, uten at det finnes noen opplysninger om dette var en godtgjørelse for hjelpen mottatt fra Telle i den aktuelle fangsten eller om det var en erkjennelse av Telles rettigheter generelt. Telle avslo også dette tilbudet. Telle erklærte på sin side at de anså seg berettiget til halvparten av hvalen selv om hvalen ble stengt av Nipa og Selstø i de ytre sundene så lenge den kom inn i Indrevågen. Her ligger det tilsynelatende en innrømmelse; hvis de andre drepte hvalen i den ytre vågen ved deres eget land uten å hindre hvalen fra å gå inn i Telasundet, fraskrev Telle seg retten til hvalen. Men i praksis var det, som allerede nevnt, svært vanskelig å fange hvalen i den ytre vågen.

Man kan spørre seg om ikke dommen i privatsaken utrykkelig hadde slått fast Telles rettigheter til å delta i fangsten og til å få halve hvalen (etter at merkestykkene og et par tylter var trukket fra). De tiltalte mente imidlertid at dommen bare hadde gyldighet i den konkrete fangsten i 1872 og ikke for fremtidige fangster. Blant annet viste de til at den felles hvalnoten ikke lenger eksisterte. Fangsten kunne dermed heller ikke anses som et felles anliggende. Denne tolkningen hadde de fått i samtaler med deres sakfører i privatsaken, Rosenlund, som den 18.

september 1877 endog skrev et brev til sorenskriveren i sakens anledning. I brevet prosederte han nærmest mot den avsagte dommen i 1876. Forsvarer Bergh hevdet også at dommen i privatsaken var irrelevant for den nye saken, men om dommeren ikke var enig, håpet han at Rosenlunds tolkning ville være unnskyldende for de tiltalte.

Med henvisning til dommen i privatsaken viste aktor til at dens premisser understreket at «det ikke [er] forbigaaende, men som en af Grundene for Resultatet, at Hvalfangsten i Tellevaagen tilforn har været anseet som Noget, der i Fællesskab tillaa samtlige de under Sagen omhandlede Gaarde, hvoriblandt Telle.» Også underrettsdommeren i straffesaken poengterte dette i sin begrunnelse: «Hvalen, uden Hensyn til enten hvem der havde stængt for den ydre Vaag, eller om den uden saadan Stængning var fanget i den indre, stedse var delt mellem alle de nævnte 4 Gaarde, og Fangsten derfor utvivlsomt antages at have været betragtet som en Herlighed, der i Fællesskab tillaa dem.» Dommen fra 1876 var ikke anket og det var derfor «aldeles utvivlsomt, at de Tiltalte vare uberettigede til at hindre» folk fra Telle i å delta i fangsten, og «overhovedet optræde mod dem saaledes som skeet». Oppløsningen av hvalnoten kunne ikke rokke ved dette. Dommeren understreket videre Lagrettets skjønn under åstedstingsvitne på Telle den 24/6-1874 hvor det ble uttrykt at en hval ikke kan betraktes som fanget «saa at den er underkastet Eiendomsret, blot derved, at der er stængt for Note- og Grindesundet; men maa i alt Fald som Betingelse for, at den skal ansees fanget, fordres, at den er rammet med Harpuner», hvilket ikke var tilfelle under sammenstøtet i 1877. Dette står direkte i strid med Rosenlund som hevdet at Lagrettet avga skjønn «gaaende ud paa, at den Hval som man ved at lukke Sundene paa begge Sider af Stekholmen har stængt inde i Vaagen maa ansees fanget». Dessverre er dette dokumentet kommet bort, men slagene med åren var uansett «en betydelig Overskridelse af Nødværgeretten, selv om Betingelserne for samme, hva her ikke er Tilfælde, vare tilstede». Telle fikk medhold på alle punkter.

De historiske linjer

Hva kan vi så si om årsaken til konflikten i Telavåg? Ole og Sjur var frontfigurene i alle de tre hendelsene beskrevet, og de preget utvilsomt konflikten. Men de kan neppe forklare hvorfor den oppstod. Det må ha vært strømninger i lokalsamfunnet, strømninger som ble kanalisert og formet gjennom hovedaktørene. Vi må se på de underliggende strukturelle årsakene, og et utgangspunkt finner vi i argumentasjonen til Sjur og hans kamerater. Et argument var at de fant det urettferdig at Telle fikk «halvparten» av hvalene, et annet at de ikke trengte Telles medvirkning til fangsten, og et tredje at Telle ikke var med å stenge sundene ved Stekholmen. De to første dreide seg om demografiske forhold. Hvor mye hold var det i

argumentene? La oss se litt på de demografiske forholdene på gårdene rundt Telavågen. Det er to spørsmål som må besvares. For det første, om det ut fra et befolkningsmessig synspunkt var rimelig at Telle fikk halvparten av hvalene. For det andre om gårdene rundt Telavågen var i stand til å stille nok folk til hvalfangsten.

For å besvare det første spørsmålet kan vi gå inn og se på hvor mange som bodde på gårdene. Telle krevde halvparten på grunn av gammel hevd, og det er nærliggende å tro at fordelingen avspeiler forholdene den gangen reglene for fordelingen ble laget. Skattemanntallet for 1519, som er det eldste vi har, indikerer at det var tre bruk på Telle, to på Øvretveit og ett hver på Midttveit og Nipa, mens det i følge skattemanntallet for 1563 bare var to bruk på Telle og ett hver på de tre andre. I forbindelse med koppskatten i 1645 er Telle oppført med seks bruk, Nipa med to og ett hver på Midttveit og Øvretveit, mens matrikkelen to år senere viste fem bruk på Telle, to hver på Nipa og Midttveit og ett på Øvretveit. Så historisk er det mye som tyder på at Telle hadde omtrent like mange bruk som de andre til sammen, og at halve hvalen ga en godt bilde av situasjonen frem til midten av 1600-tallet. Men forholdet forandret seg så raskt, og allerede i 1701 var bildet et annet. Da var det i følge manntallet seks oppsittere på Telle og elleve på de tre andre. Folketellingen i 1801 viste henholdsvis 10 og 16 bruk mens det i 1865 var 12 og 22 bruk. Befolkningens størrelse viser den samme utviklingen. Den første oversikten over befolkningens størrelse stammer fra 1645, da det bodde 19 personer på Telle og 17 på de tre andre gårdene. I 1701 var den mannlige befolkningen på Telle 15 og på de andre tre gårdene 25. I løpet av vel 50 år hadde Telles andel av befolkningen sunket fra 53 til 38 prosent for deretter å stabilisere seg på dette nivå. Vi kan dermed konkludere at Telle ut fra antall bruk og folk fikk en for stor andel av hvalene allerede fra begynnelsen av 1700-tallet. Misnøyen med fordelingen kan ha bygget seg opp over mange år. En tredjedel av hvalen, slik Telle på et tidspunkt hadde blitt tilbudt, var mer i overensstemmelse med gårdenes størrelse i 1870-årene.

Man kan da spørre seg om hvorfor konflikten ikke kom til uttrykk tidligere. Det kan ha vært konflikter selv om disse ikke er blitt tatt opp på tinget. Dessuten vet vi ikke hva den omtalte «Indrevågsdom» av 15.juni 1787 eventuelt handlet om, og mange tingbøker har gått tapt. Men det er også forhold som skulle tilsi at konflikten utviklet seg fra midten av 1800-tallet. Så lenge de tre andre gårdene var avhengige av mannskaper fra Telle for å sikre fangsten av hval, hadde de knapt sanksjoner til å fremprovosere en annen fordeling. Dette bringer oss til spørsmålet om når Nipa, Midttveit og Øvretveit hadde nok folk til selv å ta seg av fangsten uten hjelp fra Telle. Dette er et vanskelig spørsmål å gi svar på både fordi vi vet lite om alders- og kjønnssammensetningen blant deltagerne og fordi vi ikke har noen

pålitelige oppgaver om hvor mange som krevdes til de forskjellige operasjonene. Følgende spekulasjoner må derfor oppfattes tentativt.

Under den sivile saken ble det opplyst at tretten personer hadde satt nøtene i Notasundet i 1872. Hvis vi antar at de trengte ti personer for å stenge det smalere Grindasundet, kan vi anslå at det totalt trengtes rundt 30 personer for å stenge de to sundene når vi tar hensyn til at noen båter under stengningen måtte holde hvalen unna nøtene. Mange av disse ville deretter kunne stenge Telasundet og angripe hvalen med piler og harpuner. Dess flere som deltok i jakten, dess mer effektiv ville jakten imidlertid ha vært. De aller fleste av deltagerne i disse fasene har nok vært menn. I Skogsvågen deltok fra 50 til over hundre personer for å trekke hvalen på land og partere den (Hansen 1887; Kraft 1830), men da deltok utvilsomt også kvinner og barn. Færre folk medførte at hvalen måtte avspekkes delvis liggende i sjøen og en økt fare for at noe av kjøttet ville bli bedervet før arbeidet var ferdig. Vi kan forsiktig konkludere med at 40 voksne menn (mellom 14 og 70 år) var nødvendig (Rosenlund hevdet at de tre gårdene kunne stille med 50 mann, hvilket var mer enn nok). Hvis vi tar høyde for at noen ikke kunne delta p.g.a. sykdom, funksjonshemming og fravær på fiske osv., burde gårdene ha rundt 50 voksne menn for å kunne være selvhjulpne med folk.

Vi har sett at det i 1519 var syv bruk på de fire gårdene rundt Telavågen. Det har neppe vært mer enn ti voksne menn på gårdene til sammen. Det er i dette perspektivet vi må se Vincens Lunges jordebok fra 1535 hvor seksten gårder hadde rettigheter i vågen. Gårdene rundt Telavågen hadde ikke nok folk til å drive en effektiv hvalfangst. Sett fra godseierens side kan det derfor ha vært betraktet som en plikt å delta for godsets bønder, særlig tatt i betraktning at hval var et attraktivt produkt før reformasjonen i 1536. I følge katolisismen var det tabu å spise kjøtt på fredager og i den seks uker lange fasten, et forbud som var grunnlaget for den norske eksporten av tørrfisk. Hval ble klassifisert som fisk og kunne derfor spises. Dette kan vi se fra regnskapene til Bergens kongsgård i perioden 1518-1522 (NRJ I-III). Under fastetiden kunne det bli konsumert en tønne (120 kg) hvalspekk i uken mens resten av året (inkludert fangstsesongen) var forbruket vanligvis lite. Det ser ut til at spekk var foretrukket fremfor kjøtt, antakelig av konserveringsgrunner. Dette kan vi også se av Lunges jordebok, hvor det fremgår at bøndene som drev hans ødegårder skulle ta sin lott av kjøttet og ikke av spekket («the bøndher som mynne ødegorde vndher segh haffue tage therffore loedtt i twesterett oc icke aff Speckett,» NRJ IV:474). Med reformasjonen forsvant elitens interesse for hvalfangst, og hval ble mat for striler og ikke for de «fine» ganer i Bergen. Som Bergens Tidende (20/5-1887) uttrykte det etter at en hval ble tatt ved Manger: «Hvalen ... giver af sit Kjød en baade billig og kraftig Føde for de fattige Øboer.»

Det var i 1519 til sammen 20 bruk på de seksten gårdene som sognet til Telavågen, og selv om alle deltok, var det knapt med folk. Dette var særlig tilfelle i den kritiske første fasen inntil sundene var stengt. Mange av deltagerne hadde dessuten lang vei og kom først frem tidsnok til å delta i fangstens siste faser. Grinden i vestre sund kunne i en slik situasjon være et arbeidsbesparende tiltak fordi den stod ute hele sesongen. Det var derfor ikke behov for å bruke 10-15 personer til å stenge Grindasundet. Overgangen fra grind til en mer fleksibel not må derfor sees i sammenheng med befolkningsutviklingen. Så sent som i 1801 var det bare 35 voksne menn på de fire gårdene, men dette hadde steget til 72 i 1865. Dette vil si at gårdene i løpet av første halvdel av 1800-tallet fikk nok folk til å stenge begge sundene med nøter og til å ekskludere gårdene som ikke grenset til vågen. I 1865 hadde Nipa, Midttveit og Øvretveit tilsammen 46 voksne menn. De var med andre ord kommet i en posisjon hvor de kunne utfordre Telle, noe de tydeligvis gjorde uten særlig hell.

Vi vet dessverre ikke hvordan antall gårder med rettigheter (og plikter) i Telavågen ble redusert fra seksten i 1535 til fire i 1872. Kanskje noen oppsittere var glade for å slippe å dra den lange veien til Telavåg. Andre kan ha blitt presset ut slik oppsitterne på Lokøyna og Algrøyna ble da de mistet sine rettigheter i Skogsvågen fordi jordeieren ikke ville forsvare disse på tinget i 1670 (NHT 11, fol.34a-34b). I 1726 måtte Nils fra Søre Bjørøyna slåss for sine rettigheter samme sted (NHT 36B, fol.109b, jf. Søreide 2006:40, 42-44). Dala og Dalseidet hadde mistet rettigheter i Skogsvågen da Christie skrev sitt manuskript i 1785/86, og Trengereid, Tellnes og Haganes ble skjøvet ut «efter en del skjending og diskussion» (Østberg 1929:21). Prosessen har trolig vært den samme i de to kvalvågene. Når vi ikke fikk en opprivende konflikt i Skogsvågen, i alle fall ikke i samme grad som i Telavåg, kan dette ha noe med gårdenes plassering å gjøre. Telle lå innerst i Telavågen mens Øvretveit kontrollerte innløpet ved Stekholmen. Dette var Telles akilleshæl. Ved Skogsvågen var Skoge enda mer dominerende enn det Telle var i Telavåg, men deres posisjon var vanskeligere å utfordre etter som Skoge kontrollerte innløpet til Kvalvågen.

Takk:

Denne artikkelen bygger på rettsreferater, og jeg skylder Yngve Nedrebø ved Statsarkivet i Bergen stor takk for bl.a. å ha funnet frem saksdokumentene på til sammen 230 sider og sendt kopier til meg. Uten hans hjelp hadde denne artikkelen aldri blitt skrevet. Eventuelle misforståelser er selvsagt mine.

Jeg vil også takke Oddvar Søreide for tillatelsen til bruk av fotografier.

En takk går også til Kjell Erik Steinbru ved UiB for råd og tillatelse til å bruke den ennå ikke lanserte nettsiden over lokale stedsnavn.

Primærkilder:

Dommen i privatsaken finnes i Midhordland dombok I.G.a. 3, 1867-1889 mens vedleggene finnes i Midhordland sorenskriverembete I.L.a. 22, Sivile saker 1876. For den aborterte straffesaken i 1873, se Futen i Nordhordland løpenummer 204, Domsakter 1/1872-16/1873, domsakt nr. 12/1873. For straffesaken innledet i 1877, se Futen i Nordhordland løpenummer 211, Domsakter 31/1878-26/1879, domsakt nr. 25/1879. Alle ved Statsarkivet i Bergen. Opplysningene om befolkningsutviklingen er hentet fra digitalarkivet.no.

Referanser:

Aftenposten, 24/10-1878. «Paa Hvalfangst». (Årg.18, Nr.248, s.2)

Bergens Tidende 20/5-1887. «Hvalfangst i Manger». (Årg.20, Nr.145, s.3)

Christie, Andreas. 2002 [1786]. «Beretning om hvalfangsten i Sartors skibreede.» Frå Fjon til Fusa: Årbok for Nord- og Midhordland sogelag 55:73-91.

Hansen, G. Armauer. 1887. «Hvalfangst ved blodforgiftning». Naturen 11(1):1-4.

Hanssen, Olaf. 1927. «Kvalveidingi i Skogsvågen, Sund». Nordhordland og Midhordland Sogelag: Aarsskriftet, s.3-29.

Kalland, Arne og Frank Sejersen. 2005. Marine Mammals and Northern Cultures. Edmonton: Canadian Circumpolar Institute Press.

Kraft, Jens. 1830. Det Vestenfieldske Norge. Christiania: Chr. Grøndahl.

Lindquist, Ole. 1994. Whales, dolphins and porpoises in the economy and culture of peasant fishermen in Norway, Orkney, Shetland, Faeroe Islands and Iceland, ca 900-1900 AD, and Norse Greenland, ca. 1000-1500 AD. Doktoravhandling, Scottish Institute of Maritime Studies, University of St. Andrews, Skottland.

NHT (Nordhordland sorenskriverembetes tingbøker) Nr.11, 1670, fol.34a-34b.

Nr. 36B, 1726, fol.109b.

NRJ (Norske Regnskaber og Jordebøger fra det 16de Aarhundre), red. J.J. Huitfeldt-Kaas. 5 bind, Christiania: Det Norske historiske Kildeskriftfond.

Bind I (1887). «Udgifts-Regnskab for Bergens Kongsgaard Vinteren 1519-20».

Bind II (1896). «Udgifts-Regnskab for Bergens Kongsgaard Vinteren 1520-21».

Bind III (1905). «Regnskabsbog for Bergenhus Slot og Len Vinteren 1522-23».

Bind IV (1906). «Jordebog over Hr. Vincents Lunges Gods i Norge 1535».

Søreide, Oddvar M. 2006. Gardssoge for Store Sangolt, Litle Sangolt, Skaga og Dommedal. Dei gav oss ein arv – del II. Skoge: Eget forlag.

Østberg, K. 1929. «Gammelnorsk primitiv hvalfangst i nutiden. I: Fangst av vaagehval i Hordaland». Norsk Fiskeritidende, 49:15-24.

[1] Den mest autoritative beskrivelsen av den gamle hvalfangsten ved Bergen er Andreas Christies «Beretning om hvalfangsten i Sartors skibreede» (UBBs Ms.56), forfattet i 1785/86 og publisert i 2002. En revidert versjon (UBBs Ms.221) ble publisert av Olaf Hanssen i 1927. Ole Lindquists upubliserte doktoravhandling fra 1994 sammenligner de to versjonene og omfatter også avsnitt som ikke er inkludert i de to nevnte publikasjonene.

Christian Brun Larsen:
Overlærer Sagen

Lyder Christian Sagen var født i Bergen 13. mars 1777. Faren, som var «kjøbmand» og med butikk i Strandgaten, var etter Lyders mening en «agtværdig, religiøs og klog Mand».

Som eneste sønn i huset var det meningen at Lyder skulle arve forretningen. Men Lyder fant seg ikke til rette med forretninger, og bad om å få studere. Faren sa straks ja.

Lyder var 15 år gammel og hadde bare lært det nødvendigste av regning og skriving. Han kunne derfor ikke uten videre tas opp som elev av Bergens lærde skole, og måtte slite seg gjennom privatundervisning for å ta igjen det forsømte. Da han var 17 år ble han tatt opp som elev ved Bergens Katedralskole. Han hadde derfor fylt 20 år da han i 1797 reiste til København for å bli student.

Blant skolekameratene var det særlig to Lyder Sagen sluttet seg til. De to, Johan Ernst Welhaven og Niels Dahl, senere kjent som «Dahl i Evindvigen», og som ifølge Henrik Wergelands dikt tvang «Brød af Steen og Aand af Strile», ble begge prester.

Nicolai Wergeland var også elev av skolen i disse årene.

I København

Den 9. november 1797 ble Lyder Sagen immatrikulert ved Københavns universitet. Våren 1798 tok han Examen philosophicum med laud, og ga seg deretter i kast med teologien. Han hørte forelesninger av Münther og Hornemann, og dessuten av den filantropiske pedagogen Moldenhawer.

I de første år hadde han utbytte og glede av vennskapet med den grunnlærde bergenseren Ulrik Andreas Rohde, men da denne i 1799 forlot København, kom

Sagen i andre kretser.

Han stiftet bekjentskap med Rahbek og ble en velsett person i «Det norske Selskab». Så vel her som i «selskabet for Sandhed», der han ble medlem, kom han i berøring med de fleste yngre representanter for det litterære Danmark. Selv begynte han å skrive og fikk sitt første produkt trykt i «Den danske Tilskuer». Det var et lengre beskrivende dikt om «Nygaard ved Bergen». For øvrig leste han flittig klassikerne og oversatte mye av den greske litteraturen. Selskapet for de skjønne videnskaper belønnet ham med 100 Rdr. for en oversettelse av Anakreon.

Våren 1801 fikk han seg fast jobb som lærer ved det «anseede Institut», som var opprettet av den tyske hoffpresten Christiani. «Der kom jeg», forteller han selv, «i en for mig saare nyttig og behagelig virkekrets. 60-70 herlige børn og ynglinge fra alle verdens kanter blev her oplært og opdragne med klog omhyggelighed. Eg glemmer aldrig de dage; disse 4-5 Aar siden svandt som en Drøm». Han følte seg i det hele svært lykkelig ved å holde til i en by, der hans kunnskapstørst og hans trang til et samliv med åndsbeslektede så rikelig ble tilfredsstilt. Men allikevel hadde han en stadig lengsel til fødelandet, og enda mer til Bergen. «Du erindrer uden tvivl», skrev han mange år senere til Rahbek, «at i hine dage paa Bakkehuset var mit yndlingsthema Norge og atter Norge». Öehlenschläger omtaler Sagens «norske norskhed», som stundom utsatte ham for et «gemytlig» drilleri fra madam Rahbeks og Bakkehusgjestenes side.

Tilbake i Bergen

I 1805 fikk Lyder Sagen tilbud fra Bergen om å bli ansatt som adjunkt, og ved nyttår 1806 begynte han som adjunkt ved Katedralskolen. Fra 1814 var han overlærer.

Da Sagen i sin tid fikk en uformell forespørsel om han ville bli professor i Christiania, svarte han ettertrykkelig nei! I Bergen hørte han til, og intet annet sted. «En Daare er, efter min Mening, den som forlader Levested og Omgivelser i en Alder som min. Man ved hvad man har, ikke hvad man faar. Thi bliver jeg hvor jeg er. Deres brev, kiære Ven, vil stedse finde mig i Bergen». Han holdt ord, han ble i Bergen.

Ved hjemkomsten fornyet han bekjentskapet med barndomsvenninnen Anne Marie Hansen, og de giftet seg 19. november 1806, og fikk sitt eget «Bakkehus» ved Skiven under fløyfjellet, hvor hun med beskjeden bekostning omdannet villnisset til en vakker og hyggelig hage. Der levde de et lykkelig samliv til hun døde i 1839.

Lyder Sagen ble bedt om å utarbeide plan for en realskole, som det var blitt større og større behov for. Etter noen måneder var planen ferdig, og da skolen ble åpnet 1. oktober 1806 meldte det seg flere elever enn skolen kunne motta. Realskolen var Lyder Sagens verk, og han overtok en lærerpost ved skolen. Gjennom 30 år underviste han både på realskolen og katedralskolen, 8 timer daglig på det meste, daglig fra kl. 8 til 12 og fra kl. 13 til 17. Når han i tillegg til undervisningen skulle ta seg av hjemmearbeidet fra skolen, ta seg av sine litterære sysler, og være en ivrig

deltager i samfunnet, kan en se at han utnyttet sine dager og sin arbeidskraft til det ytterste.

Virksomhet utenfor skolen

Sammen med Herman Foss arbeidet Sagen i en årrekke på «Bergens Beskrivelse», et stort samlerarbeid som gir en oversikt over Bergens historie, en redegjørelse for topografiske, økonomiske, politiske, sosiale og kulturelle forhold i samtidens Bergen, alt uhyre pålitelig utarbeidet. Det er en enestående Bergensbok.

Han deltok i opprettelsen av tegneskolen i 1824 og av byens kunstforening i 1835. Han var også med på å stifte Bergens museum i 1825, og han ble sittende som aktivt medlem av styret for museet til sin død.

Om Sagen har det vært sagt at han hadde en spesiell evne til å oppdage talenter, og når det skjedde, slapp han dem ikke «før han havde faaet noget dygtigt ud af dem». J. C. Dahl var en av dem. Han var «malersvend» i Bergen da han i 1811 ble oppdaget av Sagen, som energisk tok seg av ham, blant annet ved å samle inn et pengebeløp hos byens borgere som var tilstrekkelig til at Dahl kunne reise utenlands for å studere. «Dahl glemte ham det aldrig». Hvordan J.C. Dahls skjebne hadde blitt om ikke Sagen hadde hatt slik en urokkelig tro på hans evner og en ubetvingelig lyst til å hjelpe det ynge geniet fram? Brevvekslingen mellom de to forteller om et rørende trofast, gjensidig vennskap.

Bergens
Beskrivelse
af
BERGENS STIFTSARKIV
L. Sagen, og H. Foss,
Bergen.
1824.

Nils Hertzberg var en av Sagens elever, og han har fortalt at «Blant de ikke faa unge Mennesker, som Sagen med sit skarpe Syn for Begavelse tog sig af og hjalp frem til betydelige Mænd i Vitenskab og Kunst, skal her nævnes Professor Sjur Sexe og Ole Bull. Han morede sig med at fortælle os, at han havde havt den samme Lærer i Violinspil som Ole Bull og fremfor alt den berømte maler Prof. Dahl. Et af Malerier er den store Bjerk i Stormen; dette var en Stund ophængt i Sagens Stue. Herom fortalte Sagen følgende Historie: Han havde Lyst til at erfare, hva Indtryk

Bjerk i Storm, eller «Fan'en sjøl»? Malt av J. C. Dahl, og i sin tid eid av Lyder Sagen.

dette Kunstverk gjorde paa et Naturbarn, og fik fat i en «Stril», førte ham frem for Maleriet og spurgte, om han ikke syntes, det var pent. Strilen stirre-

de paa det, men trak sig efterhvert baglængs tilbage: «Jau da æ fælt godt; da æ net so eg saag han lys levand!»

«Hvem?», spurgte Sagen.

«Jau, da æ Fan'en sjøl», udbrød Strilen, som med stigende Rædsel havde betragtet Bjerken.

Hermed fik da Sagens Tro paa det Indtryk, Kunsten gjør paa et Naturbarn, et slemt Stød. Om Dahl fra hans Ungdom som fattig Læregut hos en Malermester (Müller) i Bergen, har jeg hørt følgende Fortælling, - om af Sagen mindes jeg nu ikke. Fortællingen er, saavidt jeg veed, ikke kjendt af Dahls Biograffer, og skal derfor hidsættes her:

En Stril, der hed Ole Toske, der ved heldig Sildefiske var bleven velholden, havde hos Dahls Malermester bestilt en af hans Folk til at male hans Stue og nogle Møbler, deriblant et Skab. Dahl blev sendt. Da han havde malet, hva han skulde, bad Strilen ham om at male en Indskrift paa Skabet. Hvad det skulde være? Ja, det fik Malergutten selv finde paa. Saa malte Dahl paa Skabet med gloende Farver følgende Vers:

Ole Toske, den Gab

lod male sit Skab

fordi hans Kone, den Taske

gad Skabet ei vaske

Hertzberg forteller videre om sin opptaksprøve og sitt første møte med Lyder Sagen og hans eiendommelige «Maade overfor os Gutter». Paa sit ægte Bergensk spurgte han mig blant andet: «Ka er Forskjellen mellem SyndagsSyntax og KverdagsSyntax?» Nei, det maatte jeg bekjende, at jeg ikke vidste. «Ja, det skal eg lære deg», sagde Sagen; Kverdags-Syntax, det er om komma og semikolon; det andre er nokke Tøv». Der behøves ikkje nokken Bok i norsk Grammatik; eg skal skrive en Grammatik paa en Orteseddel.» Jeg behøver ikke sige, hvor disse Ord lettede min grammatikalske Samvittighed, som ikke var den bedste.»

Et av hans vanlige spørsmål til de minste guttene var: «Kem er den bedste Lærer her i Byen?» Han forlangte følgende svar, som de innvidde visste han ville ha: «Det er min Mor. Hr. Sagen!» Sagen: «Men kem kommer så? Da skulle vi svare: «Så kommer De Hr Sagen!» Sagen: «Ja, der er ikkje nokken her i Byen, som kan lære dokker det, som eg kan.»

Blant de mange som har hatt Sagen til lærer, er det kun en mening om, at han hadde en merkelig innflydelse og satte sitt «Stempel» på sine «Disciple».

Når Lyder Sagen var i sitt humoristiske hjørne og fortalte oss muntre historier, var klassen i jubel, så kunne han plutselig sette opp et alvorlig ansikt og si: «Dokker tror kanskje ikkje, at eg kan få dokker til å gråte, om eg vil?» Vi: «Nei, Hr Sagen!» Han: «Vil dokker vædde?» Vi: «Ja, Hr Sagen!» Og så leste han opp en rørende historie om den tro «Pudel», som eieren av en misforståelse skjøt i hjel, og som døende slikket den hånd, som hadde skutt den. Denne historien forsto Sagen å lese opp på en så betagende måte, at der ikke var et tørt øye i klassen; og det var

ikke fritt for at selv de villeste krabater tok til tårer.

Når Sagen ved timens begynnelse kom inn i klassen, og han var i godt humør, hilste han, etter den gamle «Humanists Eksempel», oss med følgende tiltale:

> *«Goddag I Stiftamtmænd, I Bisper, I Generaler, I Tugthus-Kandidater, I Galgenfugle, og I Galeislaver! For eg skal seje dokker: alt dette kan dokker bli!»*

Lyder Sagen fikk en enestående posisjon og popularitet i Bergen. Glansen fra professor Dahls og Welhavens navn falt tilbake på Lyder Sagen. Han var elsket som lærer og beundret som dikter. Etter Nordahl Bruns og Jonas Reins død var han i Bergen uten konkurrenter. Han måtte tåle at Henrik Wergeland kalte ham «Den Bergenske Festrimer».

Da Wergeland og Welhaven grunnla den nyere norske «Digtning», så vakte det sterke «Parti-Lidenskaber», da stod Lyder Sagen avgjort på Welhavens side, som hadde vært hans «Discipel», og en av de beste. Det finnes ikke få merker av Sagens innflytelse.

Sagen kunne ikke fordra Wergeland, «hans forcerede Norskhed, Formløshed og Ubendighed stod for Sagen som Raahed». Nils Hertzberg har fortalt at rektor Holmboe var en beundrer av Wergeland, og «I den Anledning mindes jeg et Sammenstød paa Skolen mellem Holmboe og Sagen. Denne havde i vor klasse læst op for os et Digt af Wergeland, som Sagen med den flængende Satire, han raadede over, havde latterliggjort for os. Dette fik Rector Holmboe høre. I en af de følgende Timer læste da han samme Digt for os og paaviste os dets Skjønheder; vi fik da et ganske andet Indtryk af Digtet end det Sagen havde givet os.»

Hertzberg refererte til sin venn Hartvig Lassen, som hadde fortalt: «Ligesom Wergeland var usympathisk for Sagen, var Wergeland bleven vred paa denne, paa Grund af nogle nedsættende Udtalelser, som Sagen havde ladet falde om ham, og som var komne Wergeland for Øre. Wergeland havde da, enten det nu var i et trykt Vers eller et kun i Traditionen bevaret mundligt Udbrud, ønsket at Ulriken, det høie Fjeld, som truende rejser seg over Bergen, maatte falde over Sagen og knuse ham, hvortil Sagen rolig skal have svaret: «Eg stoler paa Ulriken!"

Sagen var med hele sitt hjerte på Welhavens side i 30-årenes litterære strid. Full av uro skrev han til sønnen Albert: «Nu lever jeg i den største Bekymring for dig igjen, nemlig at du skal blive skamslaat af Wergelandianere» – «Kjære Søn, gaae ikke paa Komedie naar hans Stykke spilles!» Sagen skjønte ikke stort av Wergeland! Det er fortalt at da Wergeland og Sagen engang møttes, kom de riktig godt overens. Det samme fortelles også om Sagen og Ivar Aasen. Selv om det var vanskelig å tenke seg større kontrast: den danskorienterte Lyder Sagen og Ivar Aasen med hans revolusjonære målprogram. Men det var Lyder Sagen som i 1841 sammen med biskop Neumann skaffet Ivar Aasen stipend fra

Videnskabsselskabet i Trondheim. Sagen hadde fattet stor interesse for den begavede unge Ivar Aasen, og ville gjerne hjelpe ham. Samværet mellom de to markerte et møte mellom den gamle og den nye tiden i norsk kulturliv.

Tilsynelatende var det alvorlig en motsetning mellom Sagens sterke «Vedhængelse» ved de danske litterære og språklige tradisjoner på den ene siden og hans vulgære bergenske talespråk på den andre. Forklaringen var at han under sitt opphold i København ergret seg over sine landsmenn der som straks la bort sitt norske Idiom for å ta etter det danske. Han vedble derfor, på tross, å bruke sitt bergenske talemål, og det ble til slutt en vane som han senere aldri la fra seg.

Han var en mester i å lese et dialektfritt, «ædelt og værdigt Sprog», som han kalte det, «lydelig, tydelig og prydelig». Det var derfor ikke noe under at bergenserne fra hans tid utmerket seg ved sin korrekte og deklamatoriske opplesning, og at det ble Bergen som i lange tider frembrakte så godt som alle de mest betydelige innfødte skuespillerne. Og blant «Prestene fra den tid utmerkede seg særlig de, som hadde hatt Sagen som lærer, ved sitt gode og smukke Foredrag (Stiftsprovst Peter Andreas Jensen og Sogneprest Daniels); som akademisk og Festtaler er der ingen, som har overgått hans «Yndlings-Discipel» Johan Sebastian Welhaven».

P. A. Jensen har selv skrevet om den innflytelsen Lyder Sagen hadde hatt på ham: «jeg elskede, hva han elskede, og jeg vragede, hva han vragede». Noe lignende skal også Welhaven ha uttalt.

Deklamasjonen hadde en sentral plass i undervisningen hans. Hver uke måtte en av elevene opp på «Kathederet» for å framsi et stykke som var lært utenat, «for det meste et dikt, men undertiden også taler eller andre stykker av retorisk innhold». For guttene var dette en stor utfordring, for her skulle tonen plutselig endres fra den trøstesløse og fortvilte til den glade og freidige. Og mens noen av elevene ropte ut ordene i en lystig eller skøyeraktig tone, lød den hos andre i en «begrædelig Bedemandstone». Sagen selv lot dem høre hvordan ordene skulle framsies, med «ualminnelig vakker og bøyelig stemme», for å gi uttrykk for alle skalaer av stemning. Elevene skulle selv velge dikt eller stykke for framføringen, og når noen igjen og igjen valgte samme stykke, sa Sagen på sin lune måte «Eg synes, eg har hørt deg deklamere dette før».

Elevene visste at han likte at de valgte dikt han selv hadde skrevet. «Vet du kemm så har diktet de vers?». «Nei, herr Sagen». «Å de vet du godt, din Skjælm; du vet godt at de e meg».

En gutt, som skulle deklamere Oehlenschlägers dikt til «Blomsterelskeren Wahl», kom mindre godt fra framførelsen av «Dækker Graven grønne Urter smaa, Eders Ven, som elsked Jer saa saare, han er død». Da gutten med stort patos deklamerte «Dækker Graven» løftet han armene høyt i været. Da avbrøt Sagen ham med ordene «Din tosk,

ligger graven der oppe! Du ska pent sænke Henderne dine ner! Om igjen!"

Ville noen ergre ham, valgte de å deklamere et av hans ungdomsdikt, drikkevisen «Diogenes vranten og stolt, han knurrede tidt paa de Unge»:

Demokritus sin Perial
ret havde saa tidt som en anden
han lo som en Mand, der var gal
naar Glassene fyldtes til Randen
Hans Næse tidt lyste ham Hjem, -
vi dertil har opfundet Lykter;
og, hvor han gikk ravende frem,
der lo han ad hver, som var nykter.

Om noen begynte på dette diktet ble Sagen rasende og befalte ham å gå ned.

«Du vet godt, at de e av meg, din Snyvert; du skulde skamme deg over at ville ærgre meg gamle Mand med dette Vers, som eg skrev i min letsindige Ungdom».

Lorentz Dietrichson har også skrevet om Sagen: «Undervisning i Norsk var Sagens Hovedfag. Han har også utgitt en ganske fortrinlig «Læsebog», som jeg ennå i mine hviletimer har min store nydelse av å fordype meg i.» Da første opplag kom ut i København, var rikene fortsatt forent, og tittelen var «Dansk Læsebog». Etter adskillelsen fra Danmark skulle et nytt opplag komme ut, og man var spent på hva Sagen ville kalle den. Han var en «god Patriot» og opptatt av norsk selvstendighet, men det ville være vanskelig å kalle en bok som i hovedsak bygde på tekster skrevet av danske forfattere «Norsk Læsebog». Lyder Sagen var ikke rådløs, da boken kom ut hadde han gitt den tittelen «Læsebog i Modersmaalet».

Når elevene leste eller fortalte lot han dem nesten aldri lese diktet sitt til ende, om de ikke leste særdeles godt. Ved hver syvende eller åttende linje kunne han avbryte med en åndfull «Realbemærkning», og noen ganger med et befengt spørsmål, som da forbløffet den opplesende i høyeste grad. Under lesingen av Lafontaines «Melkepotten» avbrøt Sagen plutselig da ordet «melk» forekom, og forbløffet hele klassen «Har du drukket Hønemelk? Det var da underlig at ikke en eneste af jer har drukket Hønemelk». Var der et kvikt hode, så svarte han, «nei, herr Sagen, det er ikke underlig.» «Korfor ikkje?» «For Hønene har ingen melk». Da hadde han det han ville: «Korfor har Hønene ingen Melk?» Han slapp ikke tingen før han hadde presentert «et helt lidet Kompendium i Systema naturæ» for elevene, som ikke leste naturhistorie i skolen, og dermed ikke lærte om hvilke dyrearter som fødte levende unger og hvilke som la egg, og hvilke som hadde rødt og varmt blod.

Også i sin omgang med folk «av den lavere stand» kunne Sagen ofte anvende sin «sokratiske Methode», hvor det ikke gjaldt å belære, men å få sin vilje gjennom. En dag hadde han lyst til å få et lite trinn nedenfor det nederste og noe for høye trinnet på husets trapp. Men steinhuggeren erklærte at det ikke var plass til noe trinn. «Nei», sa Sagen, «det er heller ikke noget Trinn, jeg vil have gjort – bare et lidet rinn.» Det nye begrepet av et slags diminutiv, en

bokstav mindre enn trinn, imponerte håndverkeren, som sa «Ja, når det bare er et lidet rinn, De vil ha – det kan jo lade sig gjøre!» Og det ble gjort.

En dag Sagen ville ha torsk til middag svarte tjenestepiken «Torsk nu i Mai . der er jo ikke R i måneden». «Er der ikke R i maaneden», sa Sagen. «Hør nu her: M-a-r-i, Mai. Er der ikke R i Mai? – «Å, jo men er der R i mai – ja så skal vi kjøbe torsk da!»

Når Sagen på glatt føre skulle gå ned Skivebakken fra huset sitt ned til Realskolen og Latinskolen, var han ille ute. Når guttene på begge skolene var ute i frikvarteret, ropte han «Kom og hjelp meg!» Da stimlet de om ham i flokk og følge. Noen tok ham i hendene, andre støttet ham i ryggen, andre foran. I dette opptoget kom Sagen nedover Skivebakken under alminnelig jubel. Det var både et rørende og fornøyelig syn å se gutteflokken hjelpe sin gamle lærer, og den som ikke var minst glad over det støyende følge, var Sagen selv.

Lorentz Dietrichson har kommentert Lyder Sagens pedagogiske metode:

> *«Hans Læremade var ypperlig for de Ypperlige, men daarlig for de Daarlige, og Grunden dertil var igjen, at Sagen gjerne kun interesserede sig for nogle Faa, men lod alle de Andre skjøtte sig selv, hvorved disse kun fik de Smuler, der faldt fra de Andres Bord og aldrig noget Helt. Da nu hans hele Personlighed skjønt selv indholdstung, dyb og klar, i Undervisningen var – vistnok alfor stærk – rettet paa Formen, paa det Æstetiske, kan man forstaa, hvilke farlige Frugter hans overlegne og vittige Omgang kunde bære for dem, der ikke forstod hans lyse Humor og hans skalkagtig Satire. Men saa maa man paa den anden Side erindre, hvormange herlige, helstøbte Personligheder, han har formet til vort Fædrelands Hæder, at Herman Foss og Fredrik Stang, at Welhaven og Ole Bull, at P. A. Jensen og Nils Hertzberg var hans Elever, og at Sexe og maleren Dahl skylder ham sin Udvikling.*
>
> *Han havde ofte udtalt, at det var de Unge som holdt ham ung – nu havde han dem ikke mer om sig, og saa maatte han dø. Fred vær med dit Minde, du elskelighe, polidiske, kjærlige, gamle Lærer.»*

Sorti

Da Sagen var 73 år gammel søkte han avskjed. Den fikk han 12. april 1850, med full embetslønn i pensjon, og med «Olafsorden» for sine vitenskapelige fortjenester. Kort etter mottok han fra Kristiania en «adresse», forfattet av Welhaven, «hvori fordums Disciple sender ham sine hjertens Tak for den Sæd til Aandsudvikling, hvormed han befrugtet deres skoletid». I den lange rekken av underskrifter fra statsråder og professorer til de yngste studenter, fant man en stor mengde av Norges beste navn. Kort tid etter denne hyllesten, 16. juni 1850, døde Lyder Sagen.

Dødsfald

At vor elskede Fader og Svigerfader, forhenværende Overlærer ved Bergens Kathedralskole, Lyder Christian Sagen, Natten til den 16de d.M. bortkaldtes ved en blid og rolig Død, bekjendtgjøres herved, idet vi tillige aflægge vor varme Tak til de Mange, som ledsagede den Afdøde til hans sidste Hvilested og derved ligemeget hædrede hans Minde som de viste os en trøstende Deltagelse.

Bergen den 24de Juni 1850.

Dorothea Bøgh født Sagen

Hanna Sagen

O. Bøgh

(Bergens Adressecontoirs Efterretninger onsdag 26. juni 1850.)

Lyder Sagens grav på Domkirkegården. Foto fra Dis-Norges' gravminner.

Ole Bull holdt sin «Farvel-Concert i Theateret» 16. juni 1850. Bergens Stiftstidende forteller 20. juni 1850 at «Ole Bull har nu for en Tid forladt os, idet han i dag Morges afreiste med Dampskibet Prints Carl. Hans Reise gjelder nu, efter Sigende, Christiansand, til hans Eiendom, Andøen, hvor hans Hustru og Familie er.» Derfor fant ikke Ole Bull anledning til å delta i begravelsen til sin gamle lærer Sagen, som ble gravlagt lørdag 22. juni.

J. C. Dahl var i Dresden da han våren 1850 hadde fått brev fra Lyder Sagen, der han hadde fortalt hvor glad han ville være for at han atter skulle få se ham, og Dahl reiste straks til Bergen. Men Dahl var for sent ute. Da han kom til Sagens hjem traff han «et nesten forødet Hus», og noen dager etter så han de bilder han hadde gitt sin gamle venn bli solgt «ved Auction».

Kristian Strømme:
Anmeldelse av notarialprotokollen

Blant alle de historiske kildene som finnes i arkivet, er noen serier mer populær enn andre. Slektsgranskerne for eksempel, fordyper seg helst i kirkebøker og skifteprotokoller. I disse kildene er innholdet relativt godt kjent, og historikeren er ikke i tvil om hva han vil finne når han åpner akkurat den skifteprotokollen eller kirkeboken.

Finnes det så andre og mindre kjente kilder i arkivet? Ja, det finnes en hel rekke lite brukte kilder. Årsaken til at de ikke blir brukt er som oftest at man ikke vet om dem, eller at de tilfører lite merverdi i bruk sammen med de lettere tilgjengelige kildene.

En av mine oppgaver som ansatt ved Statsarkivet, er å vite hva vi har på lager, hvilke arkiv vi har og hva de kan brukes til. Over tid legger man merke til hva som i hovedsak blir brukt, og hva som får støve ned. Når man så ser at det er slik, må man nødvendigvis også spørre seg selv om hvorfor det er slik? For min egen del har jeg stilt dette spørsmålet med hensyn til Bergen byfogds notarialprotokoller, som ikke er den serien som er mest utsatt for slitasje.

For å finne ut om disse protokollene har noe for seg, har jeg gått gjennom Bergen byfogds notarialprotokoll 8a, 1826-1832. Å trekke konklusjoner om innholdet i notarialprotokollene i sin helhet blir ikke riktig med utgangspunkt i én protokoll, men det kan gi et lite innblikk. Av de ulike trykte arkivveiledninger som finnes, for eksempel Liv Myklands «*Håndbok for brukere av statsarkivene*» eller Alf Kiils «*Arkivkunnskap*», fremgår det helt klart at notarialfunksjonen har variert over tid og geografi. Behovet har vært minimalt på landet og stort i byene. Mitt lille innblikk i notarialprotokollen som kilde bør derfor betraktes som et uttrykk for min nysgjerrighet fremfor en komplett analyse av kilden.

Innhold?

Notarialfunksjonen i Norge, er ikke den funksjonen som er lettest å sette seg inn i eller forstå. Ved første øyekast i en av protokollene fra tidlig 1800 -tall, er det ikke godt å si hva Notarius publicus egentlig har holdt på med.

«*Notarius publicus (offentlig skriver) har hatt som oppgave å stadfeste riktigheten av dokumenter og forretninger for allmennheten. Byfogd og sorenskriver har normalt vært notarius publicus*» [1]

Historisk sett spilte notarius publicus en mye større rolle i sentral og sør Europa, enn i Norge. Man kan vel nærmest si at notarius publicus´ eksistens i Norge var en konsekvens av den internasjonale handelen, hvor det har vært et krav fra utlandet om å få bekreftelse fra notar.

Handels- og sjøfartselementet var også grunnen til at jeg begynte å bla litt i en av protokollene. Det som først fanget min interesse var korte, gjerne 3-4 linjer, forretninger som inneholdt navn på en skipper, et fartøy, en destinasjon og en last. Spennende, tenkte jeg. Etter hvert fant jeg ut at dette var såkalte sjøprotester. Bladde man litt videre, så dukket den samme skipperen, det samme fartøyet, den samme destinasjonen og den samme lasten opp igjen i en ny forretning. Denne gangen het det enten sjøforklaring eller *Besigtelses- og Taxationsforretning*. Den samme skipperen, samme fartøyet og resten av de samme tingene, kunne så dukke opp igjen en tredje gang i noe som het *Losningsforretning*. I tillegg til dette var der også noe som het *Generalberegning*. De her nevnte forretningene, hang som oftest sekvensielt sammen i protokollen, og etter hvert begynte det å gi mening.

En sjøprotest ble meldt hvis et fartøy hadde vært gjennom dårlig vær og urolig sjø, eller ved havari. Enhver årsak som kunne ha skadet lasten var grunn til å melde sjøprotest. Protesten var et formelt forbehold om at begivenheter utenfor skipperens makt, kunne ha forårsaket skade på lasten. I de fleste tilfeller ble denne sjøprotesten meldt inn via en skipsmegler, som i årene 1826-1832 vekslet mellom fem personer: Westly, Holtermann, Nielsen, Hille og Rulffs. I tillegg ble enkelte sjøprotester meldt av en «Skibsclarerer» Nielsen eller Westly. Om dette var en egen yrkesbetegnelse eller en alternativ tittel for skipsmeglerne, er uklart. Om skipsmeglerne rodde rundt på vågen for å hente inn disse protestene fremgår ikke av protokollen heller, men jeg skulle gjerne likt å vite. I vår teknologiske hverdag i det 21de århundre, kan det være vanskelig å danne seg bilder av hvordan informasjonsflyten faktisk var i 1826, og det hadde definitivt vært spennende å vite hvordan tingene rent fysisk ble utført - men det var en digresjon.

Uten å sette noe nøyaktig tall på det, ser det ut som storparten av sjøprotestene ikke ble fulgt opp med noen videre handling. Dette skyldtes nok at skipperne i mange tilfeller bare ville gardere seg, samtidig som man antageligvis ved et enkelt overblikk fant ut at lasten var uskadet. I de tilfeller hvor lasten faktisk var skadet eller det var snakk om skade på fartøyet, ble sjøprotesten fulgt opp av en *Besigtelses- og Taxationsforretning*, og noen ganger påfølgende *Losningsforretning*. Disse forretningene ble utført av takstmenn, som i de fleste tilfeller bestod i et lag av to skippere fra byen, samt en skipsbyggmester eller annen fagmann. Det er mulig at typen og graden av skade har vært avgjørende for dette. *Losningsforretningen* fulgte så, som regel med samme menn tilstede.

Etter dette er det rimelig å anta at skipet undergikk de reparasjoner og utbedringer som måtte til for å få det i farbar stand igjen. Generalberegningen var det endelige regnskapet som kom ut til slutt. Her ble alle utgifter attestert, beløp og til hvem det skulle betales, samt havariets totale kostnad.

Aaret 1828.

Besigtelses og Taxationsforretning paa Briggen Jeanne, ført af Jacob Broch.

Aar 1828, den 7de Januar, om Formiddagen

Briggen Jeanne

For å ta et praktisk eksempel, kan vi gå tilbake til 31. desember 1827. Den dagen melder skipper Jacob Broch sitt Briggskip, kalt Jeanne, til sjøprotest – «*da Skibet den 8. d.M. i en svær Storm for nærmt paa Grund her paa Kysten*». Skipet var da på vei fra Altona til Bergen med stykkgods. På den tredje dagen i det nye året, klokken 9 på formiddagen, var det duket for en «*Besigtelses- og Taxationsforretning*». Tilstede var skipperborgere Johan Christopher Giertsen og Mads Nyegaard, Skibstømmermæster Herman Gran, Smedmæster Peder N. Pedersen, Rebslager Eilert Lund, Seilmager Johan Behrens og Blokmager Halvor Røebech.

Besiktigelse og taksering var ikke alltid unnagjort i en fei, og i mange tilfeller ser vi at der var opp til flere «*Continuationsforretninger*», og det i dette tilfelle også. Den 19. januar ble det så holdt «*Losningsforretning*» i overvær av besiktelsesmennene Johan Christopher Giertsen og Mads Nyegaard. Etter dette må skipet ha blitt ført til Herman Grans skipsverft på Laksevåg for reparasjoner.

Generalberegningen, som er det totale regnskap for skaden, ble registrert i notarialprotokollen 5. mars 1828. Ut fra de ulike beløpene kan vi danne oss et inntrykk av hvor skipet tok mest skade. «*Skibsbyggmæster*» Herman Gran har ikke ført mindre enn 1115 speciedaler for «*Tømmerarbeide etc*». Ellers finner vi igjen, som forventet, de ulike fagmennene som takserte skaden, samt besiktigelsesmennene Giertsen og Nyegaard. Det totale beløpet for havariet var 3133 Speciedaler, som er blant de høyere beløpene i disse årene.

Den totale havarioversikten, som inkluderer forklaring, taksering og det totale regnskap, gir et innblikk i deler av det bergenske næringslivet på denne tiden. Hvor og hvem som stakk av med de best betalte jobbene. Hvilke marginer og avanser disse ulike fagmestrene hadde på sitt arbeid, er ikke

helt lett å bestemme da regningen ikke akkurat er spesifisert ned til materialer og spiker. Men det skulle være mulig å synse litt omkring summene, om ikke annet.

Naar livets vexel blir af døden protesteret – han er en streng notar [2]

Notarialprotokollen inneholder dog ikke bare sjøprotester og sjø-forklaringer, tvert om. Den største andelen, og kanskje grunnen til at den har fått et stemoderlig blikk, er vekselprotester. Vekselprotester er attestering av utestående økonomiske fordringer; kreditoren får en offentlig anerkjennelse av at en gitt person/firma ikke har betalt sin regning.

Til tross for at dette ikke fremstår som en utrolig spennende ting å lese, kan man ikke utelukke verdien av disse protestene. I den grad en ønsker å sette seg dypt inn i økonomisk historie i Bergen, vil protestene kunne fortelle en god del om hvem som var de primære handelsaktørene i Bergen, og hvilke utenlandske forbindelser de hadde.

Utover dette finner vi en del attesterte fullmakter og beskikkelser, samt testamenter.

Notarialprotokollen er når det kommer til stykket, litt som poteten: kan brukes til alt. Men, vi må ikke glemme at potetavlingene også kunne variere stort fra år til år. Notarialprotokollen kan komme med de små uforutsette tingene som gir det ekstra krydderet man gjerne søker for å koke en god stappe. I uår derimot, kan det hele tørke bort. Det største problemet er jo at det er relativt usystematisert informasjon, som krever mye tid og arbeid, og det er ikke engang sikkert at man får noe igjen for det.

Til tross av sin noe usystematiserte fremtoning, fremstår notarial-protokollen som interessant og absolutt anvendelig kilde. Når man går gjennom en protokoll på den måten jeg nå har gjort, får man også et personlig forhold til de ulike aktørene fordi det er såpass mange gjengangere og tilsynelatende et relativt lite miljø. For min egen del var det fruktbart fordi jeg fant ut at en av mine forfedre ikke bare var skipper, men også hadde oppdrag som takstmann ved besiktelses-forretninger. I tillegg ga datoen for en av hans sjøprotester en mulighet til merarbeid, en mulighet til enklere å finne ham igjen i protokollene for Øre-sundstollen, som nå finnes tilgjengelig på internett – i skrivende stund uten indeks.

1. Mykland, Liv. 2005. «*Håndbok for brukere av statsarkivet*.»

2. Henrik Wergeland

Kristian Strømme:

Besøk ved Family History Library i Salt Lake City

Under en sen sommerferie i slutten av september 2010, befant jeg meg i Salt Lake City i den amerikanske delstaten Utah. Foruten å være en nydelig by i den vestlige delen av USA - plassert i en åpen dal med Wasatch-fjellene som grense i øst og Great Salt Lake og Oquirrh-fjellene i vest – er Salt Lake City også hovedsetet for The Church of Jesus Christ Latter-Day Saints, på norsk Jesu Kristi Kirke av Siste Dagers Hellige (heretter kalt LDS). Nettopp dette er årsaken til at byen ikke bare er et mekka for skientusiaster, men også for de genealogisk interesserte. For de mer innvidde, er det nok en kjent sak at mormonernes innsats innen slektsgranskning er ganske så unik.

Midt i sentrum av Salt Lake City ligger Temple Square. Dette er et kvadrat på 40 mål som rommer Salt Lake-tempelet, Tabernakelet, en forsamlingshall samt noen andre små bygninger. Med årene har LDS utvidet sin eiendom med de tilliggende eiendommer og skapt en større kvadratur hvor de har konferansesenter, hovedadministrasjon og et gammelt hotell bygget om til kontorer, restauranter og kinosal. På vestsiden av selve Temple Square ligger bygningen jeg var mest

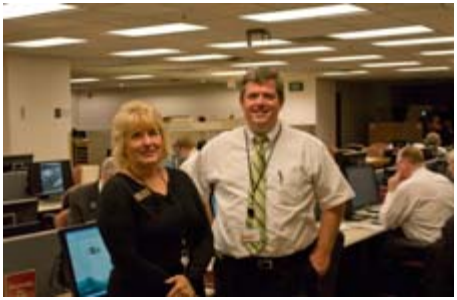

Liv H. Andersen og Jeff Svare

interessert i: Family History Library.

Min ankomst til biblioteket skjedde via hovedinngangen, slik den gjør for de nesten 2000 daglige besøkende som kommer her. Rett innenfor døren ble jeg møtt av en hyggelig dame som ønsket meg velkommen og spurte om det var mitt første besøk. – Det er det, svarte jeg, og føyde til at jeg hadde en avtale og at noen sikkert ventet på meg rett innenfor. Og riktig nok, innenfor neste dør stod Fred Graham og Sister Davies og ventet på meg. Håndtrykk ble utvekslet, før jeg så ble ført inn i et nærliggende møterom.

Her inne holdt Fred Graham, som har tittelen Instructional Designer for avdelingen Hosting and Research Services, en kort innledning hvor han presenterte bakgrunnen for biblioteket, historien og dagens virksomhet.

Utahs genealogiske forening, som er en nonprofit-organisasjon finansiert av LDS, ble etablert i 1894 som et bibliotek for samling og formidling av slektshistoriske dokumenter. Dette har så i løpet de siste 100 årene utviklet seg til et av verdens største senter for oppbevaring og distribusjon av slektsrelaterte data. Da mikrofilmteknologien ble utviklet i løpet av 1930-tallet, var biblioteket raskt ute med å ta de nye mulighetene i bruk og startet med fotografering av kilder og andre opptegnelser i USA. Rett etter andre verdenskrig ble dette arbeidet utvidet til Europa, deriblant Norge. Svein Warberg har skrevet en utfyllende artikkel om denne prosessen i Arkivmagasinet 01/06, som ligger tilgjengelig på www.arkivverket.no.

For å sikre den stadig økende mengden mikrofilm som ble akkumulert, ble et større lagringsanlegg ferdigstilt i 1963. Granite Mountain Record Vault som ligger i Wasatch-fjellene 30 km sør for

En del av lesesalen for den internasjonale avdelingen

sentrum av Salt Lake City, er et fjellanlegg boret ut 200 meter inne i fjellet. Her finnes foruten kontor og laboratorium, seks arkivhaller som måler 57m i lengde og 7,5m i bredde og høyde. De naturlige klimatiske forholdene fjellet gir, danner et optimalt lagringsmiljø for film. Overgangen til lagring på digitale medier, med den kjennskapen vi har til lagringsmedier i dag, vil nok sørge for at her er mer enn nok plass i overskuelig framtid. Per i dag skal der være 2,3 millioner ruller med mikrofilm i fjellarkivet. Fjellanlegget er generelt ikke tilgjengelig for publikum, men LDS har laget en video som presenterer bilder og diverse faktaopplysninger. Videoen finnes lettest på youtube.com ved å søke etter «Granite Mountain vault».

Etter denne innledningen ble jeg overlatt til Jeff Svare, Specialist i Collection Management, og norske Liv H. Andersen, Consultant innen Scandinavian Reference. Vi beveget oss ut av møterommet og inn i inngangspartiet. Herfra tok vi heisen en etasje ned for å komme til den internasjonale avdelingen. Biblioteket har ellers fire andre etasjer med innhold. Inngangsplanet har en samling datamaskiner for publikumsbruk, og generell referanselitteratur. De to etasjene over dette har mikrofilmer, folketellinger, bøker og kart for U.S.A. og Canada. De to etasjene under har, som nevnt en internasjonal avdeling, og under det igjen en britisk avdeling. Alle etasjer er rikelig utstyrt med datamaskiner for publikumsbruk.

For de som er interessert i norsk slekt, finnes det en rekke gode hjelpemidler på hyllen. Flere permer med veiledninger, kommune og prestegjeldhistorikk med tilhørende kart, og andre opplysninger en kan ha nytte av i jakten på sine aner. I tillegg til dette finnes det en romslig bokhylle hvor bygdebøker fra hele landet er plassert. Om samlingen ikke nødvendigvis er komplett, så er definitivt meget bra, og stadig under oppdatering. Det er ingen tvil om at biblioteket streber etter å være à jour!

Biblioteket, både her og andre steder, har fortsatt sin misjon som kontaktpunkt for de som søker og de som veileder. Samtidig er det ikke til å komme vekk fra det faktum at en stadig større grad av materiale blir tilgjengelig digitalt. Noen vil si at det gjør biblioteket overflødig, men så lenge mennesker fortsatt verdsetter den fysiske kontakten vil det bestå. Den økte mengden digital informasjon letter dog arbeidsmengden for de ansatte. Mikrofilmleseren er byttet ut med datamaskin og fremhenting av mikrofiche og filmer er ikke lenger nødvendig.

Foruten om digitaliseringen av mikrofilm, har LDS en rekke indekseringsprosjekter på gang. Sett med norske øyne, er nok indekseringen av den norske 1875-tellingen det mest spennende prosjekt de jobber med for tiden. Norge har jo nylig fått dekket sine folketellingsbehov inntil videre, ved lanseringen av 1910, men jeg tror også det er mange som ser frem til en

komplett 1875-telling i elektronisk søkbar form. For de som er redd for at registreringen skal være kvalitetsmessig mindreverdig på grunn av at det er engelsktalende personer som registrerer, er det greit å merke seg at registreringen blir foretatt av to uavhengige personer. En tredje person foretar så den endelige versjonen ved å sammenligne de to første.

LDS' digitale portal på internett heter Famliy Search, og her kan man søke i en omfattende slektsdatabase som praktisk talt dekker hele verden. Innholdet har i hovedsak kommet til gjennom frivillig innsats. Søkeprogrammet har mulighet til å tegne opp slektstrær på de personene man finner. Den store forskjellen fra vårt eget digitalarkiv, er at det synes å ha blitt lagt litt strengere restriksjoner på materialet med hensyn til personvernet, for min egen del kommer jeg en generasjon nærmere i det norske digitalarkivet – dette kan dog være avhengig av hva som er registrert, og at mitt eksempel var et uheldig i så måte.

FamilySearch tilbyr alle som er interessert, muligheten til å registrere data/indeksere for dem via en online-registreringsapplikasjon. I tillegg til persondatabasene, utvikles det innenfor FamilySearch en egen slektswiki, som også har en god porsjon norsk innhold: https://wiki.familysearch.org/en/Norway

Det er ingen tvil om at biblioteket er verdt et besøk, om man er i de trakter. Bare i seg selv kan biblioteket være verdt et besøk, spesielt hvis man har en verdensomspennende slekt. Jobben gjøres jo mye lettere når man har samlet alle kildene på ett sted.

Når skal man så reise? Man skal definitivt ikke reise der midt på sommeren, da er varmen drepende. Er man en skientusiast reiser man helt klart om vinteren. Liker man seg midt imellom reiser man senhøstes, september/oktober. Varmt og godt med nydelige høstfarger. Flybillett fra Bergen begynner på rundt 5000 kr.

Noen tørre fakta:

- 2,4 millioner ruller mikrofilm
- 727.000 mikrofiche
- 356.000 bøker/tidskrift etc.
- 15.000 kart
- ca. 1500 daglige lesesalsbesøk
- ca. 100 heltidsansatte og rundt 700 frivillige.
- 360 lesesalsplasser
- 450 dataterminaler for brukere og 408 mikrofilmlesere

Yngve Nedrebø:

Nybygg og kunstnerisk utsmykking, byggesakens gang desember 2010-januar 2011

Skallet rundt det nye magasinbygget er i ferd med å komme på plass. Dekket over den vestlige delen ble støpt før jul, og tilsvarende kommer dekket over den østlige delen på plass i månedsskiftet januar/februar.

Like før jul startet arbeidet med ombygging av «Mellombygget» fra 1993. Dette bygget har rommet trappehus for 1921-bygget og har gitt passasjer mellom 1., 2. og 3. etasje i 1921-bygget til og fra 1993-bygget.

Passasjene for 1. og 3. etasje skal bestå, i 1. etasje underjordisk, og i 3. etasje som en bro, mens trappehuset over 3. etasje skal rives, og passasjen på nivået for 2. etasje skal tas bort. Dette blir gjort for å skape et inntrykk av at 1921– og 1993-bygget står hver for seg.

Parallelt med 1993-byggets vestside skal det bygges en ny passasje for å binde sammen 1921-bygget, 1993-bygget og det nye 2011-bygget. Forbindelsen mellom 1. etasje i 1921-bygget og 1993-bygget skal senkes med 1,2 meter fra dagens nivå, og det skal etableres en friluftspassasje sør-nord under broen i 3. etasje. Arbeidene med denne delen av prosjektet er antatt å pågå til fram mot påske 2011. I denne perioden vil det naturlig nok være begrenset tilgang til arkivmagasinene. Tilgangen til magasinene i 3. etasje i 1993-bygget kan opprettholdes som normalt, bortsett fra i korte perioder (det skal støpes nytt dekke over denne etasjen før trappehuset rives, og selve passasjen i 3. etasje skal heves med 15 cm). Utover vinteren vil det bare være fra fredag ettermiddag til mandag morgen det kan bringes arkivsaker til/fra 1. og 2. etasje i 1993-bygget.

Samtidig med arbeidene i Mellombygget forberedes også forlengelsen av 1993-bygget mot sør. Der er det gravd ut masse og klargjort for fundamentering.

Konkurransen om kunstnerisk utsmykking av det nye bygget er gjennomført, og resultatet er nå offentliggjort. Konkurransen har vært gjennomført i regi av KORO (Kunst i offentlige rom). En komité bestående av to kunstnere, prosjektets ansvarlige arkitekt, og representanter fra Statsbygg og Statsarkivet har vurdert de innsendte forslagene. (Fra KORO's sider: «Bruker og arkitekt konsulteres i planleggingsfasen og det legges vekt på en åpen dialog underveis i prosessen.»)

Kunstneren Tor Børresen (født 1963 på Hamar) fikk antatt sitt bidrag. Det består av et hovedelement på plassen ved den nye hovedinngangen, og kalt «Statsarket i Bergen». I bakhagen skal det plasseres en replikk. Replikkens arbeidstittel er «Skulptur fra arkivet».

«Statsarket i Bergen» er en skulptur som forestiller en forstørret imitasjon av et delvis sammenkrøllet ark. I øvre venstre hjørne skal den ha en tekst i relieff på flaten. Skulpturen skal være 4,455 x 3,15 meter, og ha en høyde på 1,05 meter. Enkelte partier av skulpturen skal kunne brukes som sitteplasser. Den skal utføres i 5 millimeter tykke stålplater og bli lakkert matt hvit. Undersiden skal forsterkes og avstives med spiler og stag, og den skal ved hjelp av bein løftes noe opp fra underlaget.

«Skulptur fra arkivet» tar utgangspunkt i den norske oppfinnelsen binders, og skal være en forstørret utgave av en binders som har vært utsatt for endringer som følge av «simultankunstnerisk aktivitet i det man holder på med noe helt annet. En slags tredimensjonal drodling». Størrelsen på denne skulpturen skal tilpasses arket på forsiden og være utført i polert rustfritt stål, 30 millimeter tykt, og være plassert på et oversådd og ikke synlig betongfundament. Denne skulpturen er planlagt å være 2,5 x 2,2 x 1,5 meter, og den skal kunne brukes. Man skal kunne lene seg mot den, gå under den og skritte over den.

Tor Børresen bor og arbeider i Oslo, men er utdannet ved Bergen Kunst og Håndverksskole og ved Vestlandets Kunstakademi. Han har arbeidet med skulptur, objekter og installasjoner, og har hatt flere soloutstillinger (Tromsø Kunstforening, By The Way, Kunstbanken, Christiansands Kunstforening og Fotogalleriet). I perioder har han deltatt i kunstneriske fellesprosjekter, og har medvirket til flere fellesutstillinger bl.a. i Gallery F15, Snowball Editions (Lautom Contemporary), Gallery MGM og Skien Kunstforening.

I Bergen har Tor Børresen bl.a. gitt presentasjoner av sine arbeider, og han har holdt foredrag om nødvendigheten av løgn i kunsten og livet: «Den beste kunsten er den som forteller den groveste løgn. Du må lyge så godt at du begynner å tro det selv.»

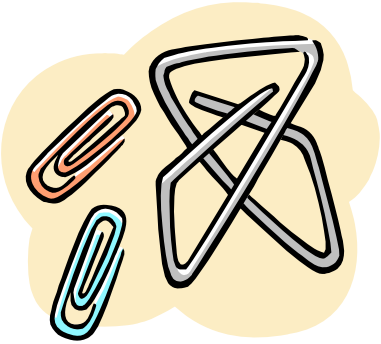

Over: Statsarkivet i Bergen, januar 2011. Nytt magasinbygg sett fra øst mot vest. Foto: Tom Myrvold.

Under: Statsarkivet i Bergen, januar 2011. Dekkene over den østre delen av magasinbygget er i ferd med å bli støpt. Foto: Tom Myrvold.

Over: Statsarkivet i Bergen januar 2011. «Mellombygget» fra 1993 skal bygges om. Alt over 3. etasje skal fjernes, og det skal etableres en friluftspassasje gjennom bygget over 1. og under 3. etasje. En «bro» i 3. etasje skal binde sammen 1921– og 1993-bygget. En ny forbindelse mellom disse to byggene og 2011-bygget skal oppføres på utsiden av og parallelt med 1993-bygget. Foto: Tom Myrvold.

Postadresse:
Statsarkivet i Bergen
Årstadveien 22
5009 Bergen
Tlf: 55965800

epost: statsarkivet.bergen@arkivverket.no
digitalarkivet@arkivverket.no
Internett:
http://www.arkivverket.no/bergen/om.html
http://www.digitalarkivet.no/

Tidligere utgitt i denne serien:

1998

1999

2000

2001

2002

2003

2004

2/2004

1/2005

2/2005

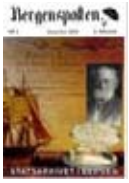
3/2005

1/2006

2/2006

3/2006

1/2007

2/2007

3/2007

1/2008

2/2008

3/2008

1/2009

2/2009

3/2009

1/2010

2/2010

3/2010